АЛЕКСАНДЪР МАЛИНОВ

ПОД ЗНАКА НА ОСТРАСТЕНИ И ОПАСНИ ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ

АЛЕКСАНДЪР МАЛИНОВ

ПОД ЗНАКА НА ОСТРАСТЕНИ И ОПАСНИ ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ

ИЗДАТЕЛСТВО «ХРИСТО БОТЕВ»
СОФИЯ 1991

Автор на пояснителните бележки
ст. н. с. Милен Куманов

941—Б

© Издателство «Христо Ботев», 1991
Jusautor, Sofia

Посвещава се с чувство на благодарност и признателност на ония незнайни 350 000 доблестни български граждани, които имаха куража всред тежките политически условия на 1922 год.[1] да гласуват с черни бюлетини за нас, шуменските затворници, и така да манифестират убеждението си, че сме били хвърлени в затвора не защото в нещо сме се провинили спрямо България, но защото това се поиска от политическите наши противници.

ПРЕДГОВОР

Преди десетина години, когато бях в затвора, излезе от печат брошурата ми «Кратък отговор на доклада на парламентарната изпитателна комисия и на предложението за предаване на съд бившите министри от кабинета Александър Малинов — 1918 год.».

Бях я написал в кауша си и един ден в присъствието на не дотам бдителния директор на затвора предадох ръкописа ѝ на дошлия да ме види политически приятел, шуменския адвокат Борис Попов. Той го прати в София, гдето върховната ми партийна управа наредила да се напечати като издание на «Демократическа библиотека».

Тъй като това издание на брошурата ми е отдавна изчерпано, то реших да я преиздам и да я попълня с напомнянето на някои добре известни факти и събития, които представляват известен интерес поради особеностите на времето, в което живеем.

Изложението ми е сбито, схематично. То не би било от най-сполучливите за една книга, но е предостатъчно на една политическа брошура, каквато е моята.

Аз трябваше да ѝ дам и друго име, което сега тя носи и което по-точно отговаря на нейното сегашно съдържание и на целите, които преследвам с издаването ѝ.

Авторът

Няма тирания, по-жестока от оная, която се упражнява под закрилата на закона и с окраска на правосъдие.

МОНТЕСКЬО[2]

Под демокрация ние разбираме днес режима, който биде осветен от Великата французка революция, а не тези, които предишните опити са могли да установят.

Т. МАСАРИК[3]

В настоящия момент съвременните демокрации трябва да изберат пътя, да преоценят своето положение и сериозно да обсъдят предстоящите опасности.

ФРАНЧЕСКО НИТИ[4]

ОТ ВОЙНИ КЪМ БОРБИ

На протежението на едно много късо време нашият народ, както знаем, води няколко войни: една против Турция[5] — много популярна и дипломатически неподготвена, втората — против съюзниците ни[6], непростително лекомислена, и трета[7] — просто безумна.

В края на краищата бяхме бити и жестоко наказани. Промени се дълбоко народната психика. Създадоха се нови обществени настроения, издигнаха се революционни лозунги. Изостриха се до небивали дотогава размери партийните борби. Още след първите две войни чувствата на озлобление, омраза, бунтарство и дълбоко разочарование обзеха народа ни. Той се усъмни в държавническите дарби на тогавашните си политически водачи и управници, включая царя[8]. И ако не им обърна решително и съвсем гръб, то все пак още тогава взе да се оглежда и да дири други хора и нови пътища, тръгнал из които да може поправи грешките на миналото и да си осигури едно добро бъдеще.

След несполучливата Междусъюзническа война замярка се всред другите политически знамена и червеното знаме на революцията и републиканската управа. То не можа да увлече масите. С това трябва да си обясним факта, че когато след първите две войни — против Турция и Междусъюзническата — отпочна наскоро третата, световната, зовът «война на войната», излязъл от известни среди, се посрещна почти враждебно и мобилизуващите се войници застанаха бодро, ако не весело, под знамената си, готови да служат на България и само на нея. Уви! По-късно, когато наново се поде същият зов, но оправдан вече с факта на неблагоприятно развиваща се за нас и съюзниците голяма война, на него се отзоваха охотно мнозина.

Думата ни е за военните бунтове през 1918 г.[9] и похода

на разложилите се части от нашата армия срещу София. В световната война България сподави в себе си чувството на дълбоко незадоволство спрямо всички, тъй тежко провинили се пред нея наши общественици и политици, както и спрямо ония, които я наредиха до други, а не до онези, с които искаше да сподели рисковете на световната война, и геройски се би срещу всички, които ни натрапиха като врагове. Би се и против Русия, на която дължеше свободата си, живота си, спрямо която се видя принудена да забрави синовната си признателност.

В съзнанието на своя войнишки и граждански дълг, макар злепоставен военно и морално, българският народ бе твърдо, безвъзвратно решил докрай да остане на бойните си позиции, за да улесни правителствата в дипломатическата им работа да му дадат мир, да намерят изход от онова трагическо положение, в което го бе поставила една политика, която не схвана нуждата да изчака развитието на събитията, тяхното, така да кажем, избистряване, та да може правилно да прецени съотношението на средствата и силите на воюващите и да нареди България там, гдето ѝ бе мястото. И така дойде неизбежното, непредотвратимото. В неравния, но геройски водения кървав бой България бе повалена. Бяхме бити в една война, която всъщност бяхме проиграли още тогава, когато я почнахме. Развялото се след Балканската, но свито през световната война червено знаме наново се издигна и тоя път много високо. Понесоха го пред разбунтували се войници млади, смели, буйни, но непростително лекомислени хора и ги поведоха срещу София. Бунтовниците провъзгласиха републиката[10], обявиха правителството за свалено и ни нотифицираха* факта от една завзета от тях железопътна станция с телеграма, чрез която ни дадоха срок от няколко часа да сложим от себе си властта и да им предадем столицата.

Налагаше се да се потуши бунтът на всяка цена, та да се спаси България от грозящата я анархия, а софиянци — от опасността да бъдат кои избити, кои ограбени и опожарени. Трябваше да се действува бързе и енергично и най-вече тогава, когато по едно време настъпващият към вътрешността на България неприятел ни заплаши с денонсирането** на току-що сключеното в Солун прими-

* Известиха.
** Отхвърлянето.

рие[11]. И тъй като в първа линия прицелната точка на размирниците бе столицата, то по решение на Министерския съвет тя бе обявена за «обсадена крепост», отбраната на която по наш избор, след смяната на няколко кандидати, се повери на генерал Протогерова[12]. Това е той, който в решителните дни имаше в ръцете си върховното командуване.

През времето на обсадата и боевете под «крепостните стени» на София бе проляна братска кръв. Тя не бе нужна на други, освен на тия, лекомислието и безумието на които поискаха да използват физически и морално отпадналите дезертирали войнишки тълпи за завладяването на държавната власт.

Революцията бе надвита, «председателят на републиката»[13], «командуващият»[14] войските му и всички други революционни дейци и водачи се разбягаха. Бунтарите, с една реч, бяха пръснати, но бунтарството остана непобедено. То се разнесе из цяла България. Заглъхналите през световната война чувства на озлобление и мъст, родени от първата ни национална катастрофа, отново преизпълниха душата на народа. Иначе не можеше да бъде. Нали не по негова вина той се намери пред още един позорен мир, който му донесе мизерия и унижения.

Опасността от народното, напълно оправданото незадоволство и възможните последствия от него добре схвана тогавашният държавен глава цар Фердинанд. Той разбра, че България не ще му прости втората си национална катастрофа, макар десетки години да е царувал в нея, и каквото и да се говори, все нещо е направил за модернизирането и напредъка ѝ.

Ето защо той не без известни колебания, които трябваше да се преодоляват, абдикира*. И напусна земята ни, за която сигурно тъгува, тъй като в нея прекара младините си, защото добре познава чаровните ѝ хубости.

С един от виновниците за националната ни катастрофа се ликвидира. Но нима той беше единственият? Кои са другите?. . . Какво трябваше да се направи, щото в нашата злополучна държава работите да тръгнат занапред по-инак, по-добре, отколкото вървяха дотогава? Как да се предпазим от нови игри със съдбините народни? Ето — тия и все от същия род въпроси се сложиха много ясно, реб-

* Напусна престола.

ром за българската вътрешна политика. Колкото и да бяха мъчни те за разрешение, вече поради тяхната сложност и деликатност, дваж по-мъчни станаха за един народ като нашия, с неспокойна следвоенна психика, с опнати нерви, със страсти и инстинкти, каквито будеше в него тъй болното и тъй опасното време, за което е реч.

Отиде си царят. Той пръв понесе отговорността, загдето нареди заедно с правителството си България на страната на тия, които паднаха в световната война, загдето направи това въпреки волята на народа, който в своето мнозинство искаше да остане неутрален или пък ако през развоя на събитията това би се оказало невъзможно, то в такъв само случай да се нареди на противната страна. И не само защото там бяха неговите симпатии, но най-вече защото имаше много обективни данни да вярва, какво тръгнал с нея, сигурно ще победи.

През 1913 г. фалира една политика. През великата война — друга, която се установи на 1915 г. от много отговорни и неотговорни фактори, фалитът на която без малко щеше да повлече гибелта на България.

Късогледи политици с революционни концепции поискаха да разширят кръга на отговорните лица и партии за националната ни катастрофа. И в това си желание те бяха, казват, насърчени от много места.

Така ли е?... Кой знае?... Може би... Защото политиката има често своите задкулисни страни, своите тайни.

Твърди се още и днес в някои кръгове, че се е искало не само да се подведат под общ знаменател, от гледна точка на углавна и политическа отговорност, всички наши по-стари държавници, но и да се разформират, ако това би се оказало възможно, и самите партии, които ги имаха за свои водачи.

И наистина против едните и другите се отпочна безмилостна, непробираща средствата си борба. Нали всички я помним! Съвременните обществено-политически условия не бяха от лошите, за да може тя да се завърши успешно за нейните подстрекатели и изпълнители, защото удовлетворението, което се дължеше на народа най-после за напразно пролетите през войните потоци кърви и по вятъра прахосани милиарди, далеч не се покриваше само с абдикирането на царя. Народът с право искаше да понесат своите отговорности и всички ония негови, на царя,

сподвижници, които не само нищо не направиха да го възпрат в решението му да отиде с Централните сили, но които дори го насърчаваха и тласкаха да върви из погрешния и фатално избрания за него самия и за България път. Народът искаше да се накажат само истинските виновници за сполетелите го катастрофи. Управниците му обаче, подбутнати отстрана, от крайната левица най-вече, отидоха по-далеч. Те поискаха да използват болното, мътно време и за други цели: да доразчистят сметките си едва ли не с всичките си противници, та свободно, безконтролно, както искат да коват народните съдбини.

Ето защо силните по онова време издигнаха чуждия тям лозунг — лозунга на червените: «Смърт на старите, буржоазните партии.» Тогава за пръв път според нас се създаде, тури се основата на така наречения «Единен фронт». Идеолозите му, комунистите, успяха да маскират от съюзниците си земеделци скритата си цел: чрез унищожението на старите партии да могат по-лесно и по-скоро политически да дезорганизират, да революционизират народните маси. Те желаеха смърт за старите партии, но не за да дадат, разумява се, живот на новата, възхождащата — на Земеделския народен съюз. Ето това не можаха да схванат тогавашните му водачи. И това им коства покъсно много скъпо.

Партиите обаче, които бяха поставени, така да се каже, извън законите, на които беше обявена война — война на живот и смърт, приеха хвърлената им ръкавица. Те се блокираха. И бранейки се заедно в началото от атаките на властта, след време сами минаха в настъпление срещу силния си противник — «Единния фронт», и крепящата го кога повече, кога по-малко държавна власт.

Впрочем в своята борба те не се вдъхновяваха само от легитимното инак чувство на самосъхранение, а най-вече от съзнанието на своя дълг да бъдат, колкото могат, защитници на миниранатa от «революционната власт», както тя сама се наричаше тогава, държава, на нейния социален и политически строй. Това се посрещна добре от разни страни и формиралият се по онова време Конституционен блок успя да спечели за себе си до голяма степен общественото мнение.

Противникът на Блока видя, че губи почвата изпод краката си, че положението му се разклаща. Тогава той против легалната борба на Конституционния блок про-

тивопостави своето и на съюзниците си открито насилие. И започнаха ония вакханални побоища и издевателства, които всички знаем и които характеризират срамната политическа епопея, известна под името «Търновските събития»[15].

След нея рязко се промениха обществените настроения. Те смутиха правителството на Народния земеделски съюз и то засили своя терор, като докара в столицата своята партийна гвардия и организира в страната неговата си милиция. Сметнал, че по тоя начин здраво е осигурил за себе си властта, първият министър[16] се оттегля не на почивка, на работа в родното си село, за да изготви — твърдеше се — проекта за изменението на Конституцията— изменение, което щяло покрай другото да засегне правата на държавния глава и да улесни създаването на балканската конфедерация.

ПРЕСТЪПНИ УСИЛИЯ ЗА УЕДНАКВЯВАНЕ НА БЕЗЗАКОНИЕТО И ПРОИЗВОЛА СЪС ЗАКОННОСТТА

Народът ни в своето мнозинство интуитивно схващаше големите и разните опасности, които криеха в себе си Междусъюзническата и световната война, та правеше, каквото можеше при условията, при които бе поставен, за да осуети първата, да не се намиса преждевременно във втората. Той не бе послушан. И затова след привършването на катастрофалните за него войни настойчиво поиска да знае виновниците на своите нещастия, последиците от които ще има да чувствува още дълги и много години.

Не бива, па и не би могло да се отрекат очевидните факти, най-големият сред които бе току-що споменатият, какво желанието да се намерят и да се накажат истинските виновници бе всенародно желание. Водачите на Народния земеделски съюз не можеха да не се отзоват на него. Грешките им следователно не са там, че поискаха да се съобразят с народната воля. Те са другаде: в това, че при изпълнението на този свой дълг не поискаха да останат

само на широките, чисто обществените позиции и много лекомислено решиха да изкористят народните настроения за свои цели — за борба против политическите противници. В числото на тях, и то в първа линия, те бяха наредили и нас, като погромчици, макар добре да знаеха, че кабинетът ни не можеше да носи отговорност за една война, която беше загубена още тогава, когато бе отпочната, макар да знаеха също, че бяхме поели властта вече тогава, когато пред страшните катастрофи на утрешния ден всички бягаха от нея. Тям бе ясно, че от нашата власт народът не чакаше друго, освен да спаси само нещо от онова, което можеше още да се спасява, че кабинетът ни там беше насочил всичките си грижи, че той не искаше да върви ни по ума на ония, които желаеха да се продължи войната до победния й край, нито пък да я свърши чрез не по-малко опасния и авантюристичен начин на сепаративния мир «на всяка цена», т.е. на мир, който би направил от България поле за нова война или най-малко — за вътрешни междуособици.

Повтаряме, всичко това добре знаеше правителството на Народния земеделски съюз. Но нему бе нужно да се разправи със своите политически противници, да разформира партиите им, да екзекутира ако не физически, то поне морално техните водачи. И то отпочна съдебното им преследване.

Как, из кой път се тръгна и дойде до народния съд, до референдума чрез черните бюлетини, както и от кого се инсценира комедията, която трябваше да символизира народното правосъдие над нас? Казахме вече, че цар Фердинанд бе съзнал сторения спрямо народа си грях и като абдикира, напусна земята му с наведена глава, сломен от голямото зло, което волно и неволно бе сторил на оная България, която някога с радост бе го избрала за свой държавен глава, бидейки преизпълнена от надежда и вяра, че това е той, който е предопределен от провидението да обедини българите и по тоя начин да осъществи чудния им блян за велика България. И надали би се намерил някой, който сериозно би поискал днес да каже, че не тоя идеал вдъхновяваше неговия ум и неговото сърце, когато на 1915 г. погрешно ориентира отечеството ни на страната на Германия и Австрия. Той стана жертва на големи амбиции и на упорито преследван национален идеал, на който станаха жертва стотици хиляди български синове,

загинали из разни бойни полета. Но какво неизмеримо разстояние между тях и него! Той плати с короната си собствените си прегрешения, а те с главите си — неговата самонадеяност, лекомислие и ако щете, неговото «престъпно безумие», както бе се изразил покойният наш държавник Иван Евстатиев Гешев[17]. Ами какво да кажем за целокупна България, за нейните страдания, от всички ни най-невинната! Тя бе и си остава най-тежко наказаната!. . .

След моралното екзекутиране на цар Фердинанда дойде ред да отговарят други — неговите сподвижници. Това бяха всички ония управници, които макар предупреждавани да не бързат с намисането ни в голямата война, направиха фатална стъпка и тръгнаха из погрешния и злополучен път, който им бе избрал тъй самонадеяният и тъй своеволният цар.

Нямаше нужда от плебисцит, който да признае в случая тяхната отговорност. Върху нея не се спореше. Самите те не я отричаха, различавайки се от обвинителите си, които искаха углавното им преследване, само в това, че мислеха, какво за своята политика и катастрофалните от нея последици не носят и не могат да носят друга освен политическа отговорност.

През ноември месец на 1919 г., когато се знаеше вече страшната присъда, която беше произнесена в Ньойи *против България*[18], в *Народното събрание* се внесоха три *законопроекта:* един от правителството на Народния земеделски съюз, другият — от социалистите, и третият — от комунистите, предназначени да установят един специален съд, който по един специално вотиран наказателен закон да съди и осъди кабинета д-р Васил Радославов[19].

И единият, и другият въпрос получиха, така да кажем, едно революционно разрешение, като по-късно бяха съдени и осъдени всички министри от кабинета на д-р Васил Радославов, включая шефа му, но задочно, защото, предугаждайки съдбата си, той тутакси след свършването на войната, по-точно след Солунското примирие, скришната напусна България, забягна в Германия, гдето и остана до края на живота си.

Произнесената присъда против кабинета на д-р Васил Радославов, която трябваше да задоволи и задоволяваше едно народно желание, има и до днес обаче тая своя слаба страна, че тя беше издадена на основание на един специа-

лен, ad hoc* вотиран наказателен закон и от един изключителен съд, в който за пръв път взе участие народният елемент — избрани съдебни заседатели. За подчертаване е при това фактът, че председателят на тоя съд, който същевременно бе и пръв председател на Върховн. касац. съд, официално, с една своя служебна бележка, приложена към делото, е констатирал, какво върху коронните съдии и съдебните заседатели бил се упражнявал натиск от правителството, че по едно време дори било заповядано от него арестуването на някои от тях, за да ги склони да променят мнението си по едни важни юридически въпроси, които бяха изникнали при гледане делото. Подобен съдебен скандал надали е бил другаде някога зарегиструван!

Когато се дебатираше в Народното събрание въпросът за даването под съд кабинета на д-р Васил Радославов, когато се изследваха и установяваха причините за катастрофалния за отечеството ни край на голямата война, тогава, ако не се смятат присъщите на парламентарните борби закачки и подмятания, нито дума е ставало не само за углавното преследване на кибинета ни, но изобщо за каквато и да било негова морална или политическа отговорност. Инак и не можеше да бъде, защото в онова време, за което е реч, искаше се да се накажат виновниците, а не чрез послешно изопачаване на факти и събития да се преследват политически противници. По-късно, много и много по-късно, когато изминаха 1919, 1920 и 1921 години и навлязохме във втората половина на 1922 г., изведнъж, под предлог че това уж настоятелно бил поискал народът, сложи се от правителството на Народния земеделски съюз въпросът за нашата отговорност и се поиска ни повече, ни по-малко екзекутирането ни. Това не е фраза. Така в Народното събрание министърът на вътрешните работи[20] бе заявил по онова време: «Ако присъдата против кабинетите на Малинов и Иван Евстатиев Гешев бъде присъдена в крайната ѝ справедливост (ако се осъдят на смърт), т.е. каквото вие ще кажете, в нейната крайна жестокост, то ние ще бъдем, които ще поискаме да не се извършва над тия хора подобна присъда.»

Неуместно, нелогично обаче, ще кажем ние, беше това обещано великодушие, чрез което имаше, след осъждането ни на смърт, да се осуети изпълнението на една присъда,

* За момента.

която «в нейната крайна справедливост» уж била искана от възмутената обществена съвест за нас, признатите «изменници» на отечеството си.

Но тъкмо там е работата, че нашето преследване не се искаше от някаква си смутена от въображаемите ни престъпления спрямо България обществена съвест. «Престъпленията» ни умишлено се изковаха и измислиха за целите на една политика, която с всички средства се стремеше да парализира едно опозиционно движение против правителството на Народния земеделски съюз, което по онова време бе обзело голямата част от българския народ.

Тогава тъкмо се прибягна до една, нека признаем, не лошо инсценирана диверсия. От името на народа се поиска нашето преследване за до преди години съмнителни наши грешки, възведени в големи престъпления, за да се отклони по тоя начин вниманието на народа от собствените грехове на правителството на Народния земеделски съюз, против което се бе повела една енергична, добре организирана и успешно водена опозиционна борба. Другояче казано, обвинителите ни се конституираха като такива в един момент, когато за това имаха най-малко основание.

Не може да се отрече най-после, че доколкото преценката на политическия момент, който имаме предвид, е само наша, не би могла, като заинтересувана, да претендира за голям обществен кредит. За щастие тя не се различаваше по същото време от преценката на всички други, които при даването ѝ не искаха да пишат друга история на голямата война и отговорностите за нея освен оная, която би зачитала истината. И най-после, против нашата преценка на действителните причини, които ни навлякоха не народния гняв, а този на правителството на Народния земеделски съюз, личи от едно негово самопризнание, сторено кой знае как и защо и зарегиструвано в един официален документ. В мотивите към «законопроекта за допитването към народа» за даването ни под съд изрично е казано, че с опозиционната ни борба, която сме повели против правителството на съюза, били сме събудили в народа «спомена» за миналите ни прегрешения и правителството, държейки сметка за избухналия поради това народен гняв, решило да ни даде под съд, но за да премахнело и сянка от съмнение, че иска с тази си акция да отстрани от пътя си политически противници, намерило за

нужно да поиска за това съгласието на народа. Големи морални скрупули, но на гузна власт!

Енергичното ни преследване, продиктувано от «народния гняв», отпочна след първата ни внушителна опозиционна акция, от митинга, който на 17 септември 1922 г. бе свикан във Велико Търново. Този митинг бе осуетен от властта. Многохилядното множество, що от разни кътища на България беше се запътило за старата българска столица, бе разгонено. Останалото се знае. . .

След като бяхме подложени на жестоки физически и морални изтезания, правителството ни хвърли в затвора.

Ако ще искаме тук да отделим няколко реда и на тоя факт, то е, разумява се, не наново да протестираме против неговата противозаконност, нито пък да използваме случая, за да запознаем обществото с тогавашните ни, като затворници, преживявания. Личните страдания и унижения, колкото и да са големи, не могат да претендират за вниманието на обществото, което с основание не иска да знае друго освен това, което засяга неговите, а не личните интереси или преживявания на тогова или оногова.

Изхождайки тъкмо от такива едни разбирания, ние споменахме мимоходом и за нашето противозаконно арестуване, за да го свържем и с други два факта, които несъмнено имат голямо обществено значение. Хвърлянето ни в затвора би могло да бъде отминато мълком, без всякакво внимание от всички страни, но не и от надлежните органи на съдебните власти. С болка на сърце ние им хвърляме тук тежък укор, че всъщност те не изпълниха своя повелителен дълг. О, ние не си правим илюзията, че при царящото тогава безправие в нашата земя нашите магистрати биха били послушани, че заповедите им биха били изпълнени. Но все пак те трябваше да използват всички онияя средства, които поставяха в тяхна услуга законите на страната, за да защитят не толкова нас, затворниците, колкото собствения си авторитет и престиж.

Все по повод на арестуването ни на 7 октомври 1922 г, народният представител Никола Пъдарев бе отправил до председателството на Народното събрание едно питане, в което между другото се напомняха и тия познати, но забравени обикновени истини: «Необходима е пълната независимост на Народното събрание и на членовете му от изпълнителната власт. Тази независимост и неприкосновеност е установена от нашата Конституция. Всяко по-

сегателство на изпълнителната власт върху свободата и независимостта на членовете на Народното събрание е атентат върху нашето държавно устройство, е потъпкване на Конституцията. Пръв и наложителен дълг на Народното събрание и на бюрото му е да пази своята и на членовете му свобода и неприкосновеност.»

Развивайки питането си в пленума на Народното събрание, Пъдарев го завърши с молба: председателството да защити независимостта на парламента и да поиска незабавното ни освобождение като народни представители.

На това питане председателството е дало един отговор, който не може да не буди и удивлението, и съжалението на всички, които не са престанали да смятат още, че Конституция и парламент не са празни думи. Ето приблизително тоя бележит отговор: не могат и не ще се правят никакви постъпки за освобождението на арестуваните народни представители, защото такова е желанието на изпълнителната власт, защото независимо от него председателството знаело, че българският народ сам бил ни арестувал още в Търново, по време на септемврийския там митинг.

Народното събрание прочее чрез своето председателство абдикираше от правата и задълженията си. То се постави в услуга на произволите и вандалщината както на изпълнителната власт, така и на неотговорните тълпи.

Тоя отговор на председателството се посрещна от доста народни представители с одобрителен смях. Наистина всичко това би било много смешно, ако не би било тъй скандално. Съображенията на председателството, въз основа на които то пледираше основателността на задържането ни под стража, не бяха задоволили обаче присъствуващия тогава в Народното събрание министър на вътрешните работи и той стана, за да ги засили с едни констатации като тия: че смисълът на договора за мир и висши държавни интереси от «външно естество» налагали били нашето арестуване, че сме били организирали някакъв атентат против отечеството си, като сме били решили да забием нож в гърба на България.

При арестуването ни прочее правителството на Народния земеделски съюз мотивираше и оправдаваше това си беззаконие с народния гняв, с възмутената обществена съвест. Когато пък трябваше да го защити пред парламента, напусна старите и главните си позиции по въпроса и ги

замени с други, които бяха отрицание на първите, та така вече да оправдае арестуването и преследването ни с искането на чужди държави и с някакво си наше неясно дори за него съзаклятие.

На тия инсинуации — позволяваме си така да ги таксуваме — бурно ръкопляскаше парламентарното правителствено мнозинство. И не от наивност, разумява се.

Както и да е! Но на нас, хвърлените по такива или други причини в затвора, оставени сами на себе си, безпомощни и беззащитни, божем в една правова държава, не оставаше друго, освен търпеливо да чакаме по-нататъшното развитие на въпроса за нашите отговорности. Бяхме спокойни, защото дълбоко бяхме убедени и тогава, както и днес, че сме си изпълнили през 1918 г., колкото можахме, управническия си дълг пред българския народ. Това не ще кажеше, какво бяхме уверени, че ще бъдем съдени и оправдани. Такива илюзии не си правехме, защото не ни липсваше елементарната политическа грамотност, която да ни позволи да преценим както трябваше големия факт: че правителството и парламентът вотираха специални закони не за да бъдем съдени, но осъдени.

До правителството, което обяви безмилостна война на политическите си противници, охотно и твърдо застанаха най-крайните елементи[21]. В предприетата акция от Народния земеделски съюз и изхождащото от него правителство против всички, които управляваха страната по време на войните, комунистите им станаха не само сътрудници, но и съюзници. И това са всъщност те, които я доведоха до онзи край, в който я свари по-късно Деветоюнският преврат на 1923[22] г. В една своя реч в Народното събрание водачът на комунистите Васил Коларов[23] дебело подчерта, че благодарение на тях, на тяхната агитация «из села и градове», ние сме били поставени на скамейката на подсъдимите.

След няколко седмици само, откакто бяхме арестувани, в Народното събрание се депозира «законопроектът за допитване до народа за виновността на министрите от кабинетите Иван Евстатиев Гешев — д-р Ст. Данев и Александър Малинов за обявените и водени войни и за последвалите ги катастрофи през 1912—1913 и 1918 г.».

Дебатите по тоя законопроект отвори водачът на Социалистическата партия Кръстю Пастухов[24]. «Малко е, бе казал между другото ораторът, да се спомене в общи думи в един законопроект, какъвто е предлаганият, че

се зове българският народ да каже думата си по въпроса, нали в нещо са виновни тези, които законопроектът визира. Нужно е да се прецизират техните престъпни деяния, за да знаят гражданите за кого, за какво ще има да издадат тяхната осъдителна или оправдателна присъда.»

На тия тъй уместни бележки на Кръстю Пастухов е отговорил министърът на вътрешните работи като заместник-шефа на правителството, който по онова време отсъствуваше от България, какво с установяването на нашите престъпления ще има по-късно, когато ще каже вече думата си народът, да се занимава една парламентарна анкетна комисия. И парламентът, турил се безрезервно в услуга на правителството, възприе тази теза на министъра. По този начин по негово желание колата бе впрегната пред воловете. Реши се по-рано да бъдем признати за виновни, за престъпници, по-късно чрез една анкета да се издирят, ако ги има, престъпленията ни.

Защо ли наистина на народа трябваше, преди да ни признае за виновни, да знае в какво сме се провинили! Нали Аристид[25] беше съден само за това, че нямаше за какво да бъде съден! Неговите съвременници обаче бяха толкова откровени и доблестни, че с един неподражаем, чисто класически цинизъм признаха, какво го осъждат на изпъждане от отечеството му само защото им е омръзнал, само затова, защото бил безупречен. Разумява се, че с напомнюването тук на тъй далечното минало не искаме да кажем, че сме безгрешни, че сме аристидовци. Целта ни е по-друга — да подчертаем, че бихме извинили ония, които ни предадоха на народен съд, ако имаха куража на някогашните атиняни да признаят, че сториха това, защото им пречехме. Тям им липсваше обаче куражът да понесат сами всичката отговорност за своето некрасиво дело. Те решиха да заангажират с него и народа, да го накарат, бихме казали, силом да ни признае за престъпници, преди той да знае за престъпленията ни, преди да ни е била дадена каква-годе възможност да се защитим, да се обясним поне в едни публични събрания пред него.

Всички, както казахме вече, бяхме в затвора. И това бе там, гдето прочетохме следните думи на министъра, който защитаваше в Народното събрание законопроекта за допитването до народа[26]: «Каквото и да правите — думата е за нас, затворниците, — вашата политическа песен е изпята и това, което ние сега правим, то не е нищо друго

освен погребален марш, който е необходим, за да се извърши над вас за вечен упокой.» Нима от тия думи не е ясно, че ораторът е искал да каже, какво съдбата на нас, шуменските затворници, е предрешена? И онова, що има да става по-късно — допитването до народа, следствието и съденето ни, — е само една неколкоактна политическа комедия, единственото предназначение на която е да симулира едно народно правосъдие «за виновниците» за националната ни катастрофа.

В същото заседание след завършване въпросната реч на министъра бе внесено в Народното събрание предложение за назначение на една седмочленна парламентарна комисия, която да разследва делата на бившите министри от кабинета ни и този на Иван Евстатиев Гешев, на която трябвало да дадат всичкото си съдействие не само официалните, но и «частните лица».

И двата законопроекта бяха надълго дебатирани и найсетне гласувани от коалиралите се, ако така може да се каже, страсти на едни, невежеството и наивността на други и слепия фанатизъм на трети.

За законопроекта за референдума гласуваха правителственото мнозинство и комунистите. Другите отказваха да сторят това. Тоя «позорен» според тогавашното правителство факт приятелите му поискаха да не бъде забравен и да се зарегиструва в дневниците на Народното събрание. Тогава се надигна от мястото си един от депутатите, социалистът Нейков[27], и високо заяви: «Да, ние не гласуваме, защото смятаме, че за да дава някой някого под съд, трябва да има чиста съвест и чисти ръце. А вие нямате нито едното, нито другото.»

Плесницата беше тъй дръзка и тъй неочаквана, че зашеметените от нея обвинители не намериха как да я парират. Те я премълчаха.

При вота на другия законопроект — предложението за анкетиране делата на кабинета ни — друг един депутат след обстойната по законопроекта критика от мнозина народни представители запита правителството: не е ли голяма безсмислицата и исканата от него анкета, когато народът и без нея е повикан вече със закон да се произнесе за нашата виновност?

На така сложения въпрос един от министрите даде циничен, но инак правдив отговор. Неговият смисъл приблизително беше този: «Да, анкетата е една формалност, но

все пак нека направим, нека вотираме законопроекта.» И той бе вотиран. Избраха се членовете на изпитателната парламентарна комисия. В нея освен политическите приятели на тогавашното правителство влязоха един либерал и няколко комунисти. По-нататък ще се види, че всъщност последните дирижираха анкетата и че това бяха те, които изготвиха предложението за даването ни под съд.

Парламентът изигра прочее ролята, която бе му възложило правителството в режисираната от него политическа комедия.

И така, първият акт от нея завърши. То уеднакви по законодателен ред беззаконието и произвола си. Завесата бе спусната, за да се произнесе второто действие от същата комедия другаде.

На 19 ноември 1922 г. гласоподаватели от села и градове потеглиха към помещенията, гдето служебно, за сметка на държавната хазна, властта им бе приготвила черни и бели бюлетини. С първите — с черните — трябваше да гласуват тези, които биха имали куража да смятат, че няма за какво да бъдем съдени и осъдени.

В първоначалния законопроект за допитването до народа[28] не ставаше дума за никакви «черни» бюлетини. Идеята за тях се роди в Народното събрание. Тя се подсказа от желанието да бъдат някак злепоставени гражданите, да може да се контролира техният вот. Повече: искаше се така самите те да бъдат заклеймени като предатели. За какво? Затова само, загдето биха пожелали да гласуват по съвест и да не стават послушни оръдия на една политика, която нямаше нищо общо със задачите на така наречения народно правосъдие.

Ние си спомняме добре за тия бюлетини, които ни бяха донесени и показани в затвора. Те бяха умишлено боядисани с една черна боя така, щото тя да се лепи по пръстите на ония, които биха гласували с тях.

И сега, след толкова години оттогава, не можем да не изкажем възмущението си против ония тъй неокачествени средства, към които се е прибягвало, за да не се позволи на народа свободно и съвестно да си каже думата като върховен съдия над всинца ни. Нима сме били тъй силни, че е трябвало, за да бъдем надвити, и властта да води борба и със съвестта народна с всички простени и непростени средства. И все пак на 19 ноември 1922 г., деня на допитването до народа, 251. 737 български граждани дадо-

ха гласа си за нас. Те намериха, че не сме се провинили спрямо България, че сме ѝ служили като добри нейни синове, че сме направили за нея през 1918 г., последната от голямата война, толкова, колкото ни бяха позволили тогавашните обстоятелства.

Истина е, от друга страна, че мнозинството от народа вотира против нас. Така е. Но и народът направи на свой ред само онова, което можеше да стори за нас в условията, в които бе го поставила една власт, която добре знаеше как трябва да се наведат непокорни глави.

Малцинството от 250 000 души все пак беше едно, как да кажем, релативно мнозинство, което добре илюстрираше големите добродетели на нашия безмилостно и вечно терзан от безскрупулни политически борби народ. И своето законодателство, и всичко онова, що въз основа на него покъсно се правеше спрямо нас, шуменските затворници, правителството на Народния земеделски съюз оправдаваше с това понякога, че било една народна, една «революционна власт». В това твърдение имаше наистина нещо вярно, но навремето си още възразявахме и сега ще повторим, че и по този начин то не би могло успешно да защити делата си, които ни занимават.

Безспорно, че историята ни е запазила безбройни случаи на революционно правораздаване. Що коронованн и министерски глави то е турило под ножа на гилотината! Но не трябва да се забравя, че всеки удар на гилотината в миналото, всеки акт на правораздаващата тълпа, на революционната власт се вършеше обикновено в името на една голяма обществена цел. Всеки революционен акт се стремеше да отвори път на новото, на идейното и идеалното.

Но кажете, какви идеи и идеали стояха зад цепениците, зад търновските вандалщини, зад другите насилия и беззакония, които дойдоха по-късно след тях? Какво ни донесоха те? Нищо друго, освен гдето прокараха знака на равенството между понятията закон и беззаконие, правда и неправда, лъжа и истина, тълпа и народ.

Ето, под знака на това равенство заработи парламентарната изпитателна комисия, която имаше за задача — нека още един път подчертаем, — след като бъдем признати от «народа» за виновни, да издири в що сме се провинили спрямо него, какви са точно нашите престъпления.

По-рано бе вече подчертано, че установяването на на-

шите произтичащи от изгубването на световната война отговорности се извършваше от правителството и парламента по една изключителна процедура, при която бяхме лишени от всяко право на защита. Всичко се вършеше зад гърба ни. Същата процедура се възприе и от парламентарната изпитателна комисия. Едва когато последната привърши работата си през януари 1923 г., тя ни споходи един път в Шуменския затвор и пожела да я осветлим по някои въпроси, които я интересуваха. Нейният обемист доклад беше приготвен и внесен в Народното събрание и на основание на него се направи предложение за даването ни под съд:

I. За измяна на отечеството, загдето сме пропуснали благоприятните времена и обстоятелства за привършване на войната от 1915 г.

II. За предателство, загдето през септември и октомври сме заповядали и допуснали масовото избиване и малтретиране на завръщащите се от фронта български войници и офицери, без да е имало срещу тях присъда.

За да можем да бъдем осъдени за тия «престъпления» специално се измени законът за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа. Наказанието, което ни очакваше по тоя закон, бе доживотен строг тъмничен затвор и ако би било доказано, че сме действували користно — смърт.

Струва ни се, че не ще бъде неуместно тъкмо тук да отворим едни малки скоби — да напомним два интересни факта. Сам Александър Стамболийски[29] в началото на нашето навлизане в голямата война през 1915 г. бе даден под съд също за измяна. Делото му се гледа от военнополевия съд в столицата. Нему бяха отказали да дадат своята защита някои от видните членове на софийското адвокатско бюро. Натоварихме се със защитата ние и, чини ни се, още един от колегите, не помним вече кой. Прокурорският пакет искаше главата на подсъдимия. Успяхме да я задържим. Тя остана на мястото си, но Стамболийски загуби свободата си, и то завинаги: съдът го бе осъдил на доживотен затвор.

Минаха години. След привършването на войната наложи се Стамболийски не само да бъде пуснат на свобода, но и да бъде амнистиран, за да може да влезе в кабинета на сега също покойния Тодор Тодоров[30] като министър.

Против амнистията му решително се противопостави тогавашната демократическа парламентарна група. В

едно от своите частни заседания в наше отсъствие — бяхме във Варна — тя единодушно взе решение да откаже да вотира* въпросната амнистия. Завърнали се в София, поискахме повторно свикване на парламентарната група и настояхме по съображения, върху които не му е мястото тук да се спираме, да ревизира взетото си решение. За да се наложим, сложихме въпроса на доверие, поставихме на карта собственото си положение в партията.

Групата след дълги дебати отмени първото си решение и реши да вотира законопроекта за амнистията на Стамболийски.

Той стана министър и по-късно министър-председател. На съдбата бе угодно тъкмо той да вдигне ръка пръв против нас и другарите от кабинета ни, да поиска нашите глави за измяна и предателство.

Напомнихме тия факти не за да упрекнем, разумява се, в неблагодарност Стамболийски, който в борби сложи буйната си глава. Искахме просто да зарегистрираме едни факти, небезинтересни според нас за историята на нашите междупартийни и политически борби.

Нека затворим обаче съдбата и да дойдем на думата си.

На 11 март 1932 г. Народното събрание вотира предложението за даването ни под съд, пак без да ни изслуша, макар такова едно искане и да бе отправено към него. При вота се чуха гласове: «Да се избесят.» Думата беше за нас, шуменските затворници.

Други, които бяха упрекнати, загдето отказаха да вотират това предложение, викаха: «Ще гласуваме тогава, когато видим вас в първите редове на скамейката на подсъдимите.» Думата бе за обвинителите ни.

Отбелязваме тия инциденти, защото са твърде характерни за ония политически страсти, всред които минаваше парламентът обсъждането на въпроса за нашите отговорности.

Върху какви доказателства и обстоятелства бе изградено обвинението ни за извършване на едни тъй чудовищни престъпления, по-позорни от които ни нашето, ни чуждото законодателство не са познавали и не ще познават? Върху една политика само, която съзнателно искаше да плати данък на увлеченията на нашите жестоки партийно-политически нрави, които не са щадили за съжале-

* Гласува.

ние никого и не ще щадят, изглежда, дълго време още честта и достойнството на хората.

Нека прелистим прочее целия доклад на парламентарната изпитателна комисия и да направим успоредно с това где критическите си бележки, где корекциите на ония измислени факти и обстоятелства, които са ѝ дали, бихме казали, не основание и право, но кураж да поиска да ни заклейми като изменници и предатели на отечеството си. Тук, на това място, трябва да напомним, че доклада е отказал да подпише един член на изпитателната парламентарна комисия, Ив. Ангелов[31]. Това обаче не е възпряло председателя на същата комисия, въпреки протеста на Ангелов сам да го подпише, да фалшифицира подписа му*. Тази постъпка на председателя на комисията, нам се чини, компрометира не само него, но подкопава моралната стойност на цялото ѝ дело, и то толкова повече че за фалшификацията на председателя на комисията са знаели всички останали нейни членове и са я замълчали. Така те станаха нейни съучастници.

Докладът е написан в полемичен тон. Като е така, въпреки волята си сме заставени да усвоим полемичния метод на защитата си, защото само тъй ще можем да изтъкнем заинтересоваността и тенденциозността на хвърлените върху нас от изпитателната комисия обвинения, само тъй ще можем да отговорим на всичките закачки и необосновани предположения, с които изобилствува докладът.

ОБВИНЕНИЕТО В ИЗМЯНА, ССНОВАНО НА «ДОКУМЕНТИ»

Изпитателната комисия още в първите редове на доклада си констатира факта, че когато огънят горял на главата на България, когато войната била към своя край, Министерският съвет се е занимавал с много дребни и обикновени въпроси на управлението, но не и с мира, «с който се е занимавал само Малинов». Това е той и само той, каза комисията, който като министър-председател и ми-

* Стр. 374. Днев. на Нар. събр. за 1924 г., протокол от 4.I. — *Бел. авт.*

нистър на външните работи се е занимавал с тоя въпрос, но изглеждало, че това било лично негово действие, а не на Министерския съвет.

Тоя факт според израза на комисията бил й направил «поразително» впечатление, както другият; че в архивите на Министерския съвет не съществувало ни едно министерско постановление, от което да се виждало, че той се е занимавал с политически въпроси въобще, а в частност — с тоя за мира.

«Поразителните» впечатления на анкетьорите в случая могат да се обяснят само по два начина: или с непознаването на работата, с която бяха натоварени, или с надеждата, че все биха се намерили заинтересовани хора, които не биха искали да разберат, че Министерският съвет, мислейки и работейки за мира, не само е могъл да се занимава с текущите въпроси на управлението, но е бил длъжен да прави това.

Права е обаче комисията, когато по-нататък в доклада си подчертава, че за да се даде правилна преценка на дейността на едно правителство, тя трябва да се разглежда във връзка с условията, при които се е проявила.

Условията, при които сме били заставени да работим, така добре са обрисувани в доклада, че към тях нищо съществено не бихме могли да добавим. Тъкмо такова е било вътрешното положение на страната към юни 1918 г. в тила на фронта, както ни го е нарисувала анкетната комисия. То е било извънредно лошо в очите на всички и дори на тия на главнокомандуващия и царя. В доклада на главнокомандуващия[32] от 12 юли 1918 г. — когато управлението се намираше следователно още в ръцете на д-р Васил Радославов — се чете между другото: «Днес не можем да си правим никаква илюзия, че духът на войските е този от началото на войната или какъвто бе миналата година. Пълната оскъдица на най-необходимите средства за живеене и схващането, че далечният край на войната ще влошава прогресивно това положение, влияе гибелно на духа. Гладният стомах, голотата, загрижеността за вътрешността и недоверието, че нашите съюзници ще ни подкрепят честно в стремежите ни — ето кое прави войната въпреки досегашните победи на нашата войска апатична. . . Вътрешното положение на страната не е могло да остане скрито за войските и те са силно озлобени от голямата незаинтересованост на властта вътре спрямо техните се-

мейства и спрямо самите тях. Слуховете за кражби и престъпления, станали вече система, са легендарно преувеличени на фронта и това дразни войските, особено при днешното положение на тяхната прехрана и облекло. . . Положението е такова, че войските от фронта са загубили всяка надежда и каквото и да е основание във власт и държавност. Действуващата армия има досега добро бойно положение. То ще може да бъде задържано, ако ни се доставят редовно най-необходимите средства за съществуване и борба. Храната наложително трябва да се подобри. . . Облеклото трябва да се подобри много. Там е най-болната страна — облекло и ботуши. . . Само едно авторитетно, популярно и честно правителство може да стори това — никой друг.»

Кабинетът ни пое управлението да поправи това положение, доколкото, разумява се, то би било поправимо, да уясни междусъюзническите отношения, да направи България равноправен член в съюза и тактично заедно със съюзниците да насочи войната към нейния край, към мир.

С първите от тия свои задачи кабинетът относително добре се бе справил. Това е един факт, върху който изпитателната комисия, която претендира за добросъвестно изпълнение на своя дълг и която е имала задача да издири истината и да хвърли светлина върху управлението на кабинета, не е казала нито една дума, ако не считаме бележката ѝ, че извършеното от правителството подобрение в храната и облеклото на войската било станало в ущърб на семействата на фронтоваците.

През късото време на своето управление, кръгло около 3 месеца, кабинетът неуморно работи за подобрението на онова вътрешно положение на страната, в тила на фронта, което наистина беше повече от лошо, плачевно. Успехите му в това отношение бяха несъмнени. Той набави за войниците храна, облекло, тури край на разхищенията и беззаконията в тила на армията. Той извоюва за България принадлежащото ѝ, но изгубено през войната право да бъде равноправен член в съюза. Накара съюзниците ни да тръгнат из пътя на изпълнение задълженията си спрямо България, да почнат да зачитат нейните закони и власт, да престанат да разполагат с богатствата и имотите ѝ като със своя собственост.

Паралелно с твърде резултатната в посоченото отношение работа кабинетът работеше за мира и правеше за него

всичко, което обективните тогавашни условия, вътрешни и международни, позволяваха.

Нему се налагаше с поемането на властта преди всичко да поясни на съюзниците ни, че България изнемогва, че тя иска мир, че по тоя въпрос съюзниците трябва да помислят и да форсират делото на мира.

При първите ни още срещи с пълномощните министри на Германия и Австрия това се направи. Единият от тях, граф Чернин[33], преди да извести правителството си за направените от нас постъпки, сметна за нужно предварително да размени мисли по тях и с главнокомандуващия, за която цел отиде в Кюстендил. Там на генерал Жекова[34] той е предал разговора ни с него в тоя смисъл, че сме му били предложили Австрия и България да «понатиснат» някак Германия, за да се ускори делото на мира.

Комисията игнорира тоя факт, спира се на другия: на телеграмите, които още с поемането на властта бяхме пратили на германския имперски канцлер граф Хертлинг[35] и на австрийския министър на външните работи граф Буриян[36].

В първата от тях бе казано, че «имайки предвид интересите на българския народ и съществуващите между нас съюзнишки договори и спогодби, ще се следва от правителството ни външна политика, за целите на която се бият нашите войници». Втората телеграма беше още по-премерена в изразите си. Нам се чини, че в тия телеграми всеки, който би искал да ги чете и коментира не с предубеждението на комисията, не би намерил и най-слабото указание за това, че поемайки властта, били сме се отказали да работим за мира и че на всяка цена сме били решили да останем съюзници на Германия и Австрия, както и да биха се развили военните действия.

Нека, от друга страна, не се забравя, че въпросните телеграми са били предназначени по твърде понятни съображения и за публикуване, та в тях, като е така, не е могло да се каже нещо по-друго и повече от онова, що те съдържат. Но комисията е на друго мнение.

Във всеки случай с телеграмите, за които споменаваме, биха могли да спекулират най-после против кабинета всички други, но не и правителството на Народния земеделски съюз, защото чрез своите водачи той писмено съобщил на главнокомандуващия, че в България никой не бил мислел да сменява курса на нашата външна политика

«Днес, когато целият свят бил против нас, да се искало да се делим от днешните ни съюзници било не само вредно, но и катастрофално. То е решително невъзможно. Смяната на политиката щяла да строши и нашите глави, и главата на България. Тя щяла да я заличи от картата на Европа. Пътят бил избран,той трябвало да бъде безусловно следван, за да се дойде до желаните резултати.»

Нали цитираното тук от писмото на г.г. Недялко Атанасов[37], Стоян Омарчевски[38], Александър Димитров[39] и др. с дата 20 септември 1917 г. и по стил, и по съдържание е по-силно от онова, което съдържаха депешите ни до Хертлинг и Буриян през 1918 година.?

Деятелността на кабинета въобще, а най-после тази, която се докосваше до мира, беше под постоянния морален контрол на ония партии, които му бяха обещали своята подкрепа. Те имаха право върху него поради условията, при които бе съставен кабинетът. Широкото участие на политическите ни партии в него се налагаше от важността, трудността и деликатността на всички ония въпроси, с които му предстоеше да се справи. За съжаление тия, към които се апелираше, отказаха участието си в кабинета по разни причини, но все според нас причини от такова естество, което им пречеше тогава, когато България се намираше пред катастрофа, да могат да бъдат счетени за оправдателни.

Народният земеделски съюз отказа своето сътрудничество, защото не можехме да поемем предварително ангажимент, както това се искаше, да освободим водача му, който се намираше в затвора. Социалистите пък, за да останат извън властта, се мотивираха с това, че не държат да я имат. Драгиев[40] не поиска да сътрудничи, защото това по някои негови съображения му било неудобно. А Иван Евстатиев Гешев отказа участието на Народната партия в управлението, тъй като такова участие не бил искал да вземе Народният земеделски съюз*.

---

* Стр. 79—80 от Доклада на изп. парл. ком. — Свид. *Стоян Омарчевски*: «Широките социалисти отказват затова (да влязат в кабинета на Малинова), защото и ние отказваме, а ние отказваме по причината, защото Малинов не можа да говори за мир и за ликвидация на процеса на г. Стамболийски. . . Когато казах на Гешева че съжалявам, защо той не може да разбере мотивите, които ни карат да не вземаме участие в кабинета на Малинов, той отговори: «Ако вие не участвувате в кабинета, и Народната партия няма да участвува. . .»

Всички обаче бяха заявили на новото правителство, съставено само от радикали и демократи, че ще му дадат своята подкрепа при една програма, между другите точки на която би личала и тази: да се насочи войната, заедно със съюзниците, към своя край — към мир.

По-късно, едва след свършването на войната, за цели, които нямат нищо общо с истината, се създаде легендата, че правителството било поело задължението да сключи по своя инициатива, зад гърба на съюзниците си сепаративен мир *«на всяка цена»* и че не само не било сторило това, но престъпно отхвърлило направеното му от Съглашението предложение за сключване на такъв. Правителството често устройваше с представителите на партиите, които бяха му дали обещание за подкрепа, срещи. При тия срещи с водачите на партиите те бяха запознавани с делата на правителството и често им се искаше мнението по всички големи въпроси на управлението, в числото на които беше и този за организирането трудната и деликатна акция на мира. Всички те тогава бяха на един ум: че през юли, август и септември на 1918 г. не бе възможно да се направи от кабинета повече, отколкото се правеше и бе направено от него за мира.

На по-друго разбиране бяха само отделни, излизащи от разни среди лица, които насаждаха бунтарство из нашата

Стр. 13. Там же. Свид. *Т. Тодоров*: «Аз казах, че какъвто кабинет състави Н. Малинов, ние ще го подкрепим, защото аз имах лично доверие в Малинов. Едни казваха да бъде поне от две партии блокови, други казват да бъдат две, но да не бъдат стамболовистите... И решихме Малинов да отиде при царя, да му каже, че кабинетът не може да се състави такъв, какъвто се искаше от ширококоалиционна база, но може да състави друг по свой избор. . . »

Стр. 138. Там же. Свид. Д-р *Джидров*[41]: «Бяхме канени в управлението. Първото наше условие беше по-скорошен мир, второто — вътрешно заздравяване, прехраната и стабилизирането на властта... Нашите претенции Малинов схвана за големи и каза, че «червен кабинет не може да състави». Драгиев, който по това време ръководеше земеделческата парламентарна група, каза, че без широките социалисти те не влизат в кабинета. Нашата цел не беше участие във властта, а една по-друга политика и оставихме да се образува кабинетът Малинов—Костурков.» На въпроса, смяташе ли се Социалистическата партия, че е задължена да подкрепя кабинета, Джидров е отговорил: «Морално само, доколкото можеше да се предпочете правителствената политика.» На въпроса пък, зададен от анкетьора Д. Попов: защо вашата партия и земеделците не влязоха в кабинета, Д-р Джидров е отговорил: «Нямахме сигурни изгледи за мир, а възможното можехме да сторим и отвън.» — *Бел. авт.*

армия, учеха я на предателство и сами предателствуваха. И по тоя начин към другите причини, на които се дължеше пробивът на Добро поле, се добави още една, мислим: предателството. Иначе генерал Франше Депре[12] не би казал, според Андрей Ляпчев, нашия делегат в Солун: «Аз имам хора в София, които са на моя услуга, но аз ги презирам, защото съм войник — I'ai des hommes a Sofia, qui sont à mon service, mais je les detest puisque je sui soldat.»

И ние ще си позволим да попитаме на това място, за да завършим със зачекнатия въпрос: нямаше ли измежду нашите обвинители от ония, за които бе споменал на Ляпчева французкият генерал Франше Депре? «Хората» на последния, не може да се откаже, са работили за мира. Но как, защо и за какъв мир, ето въпроса, в разглеждането на който малко по малко, и то по-нататък, ще бъдем принудени да навлезем.

Изпитателната комисия третира въпроса за мира в претенциозния отдел на доклада си «Международно положение». Защо този отдел на доклада е под такъв наслов, това надали някой може разбра, тъй като целият се изчерпва с няколко извънредно къси и общи бележки върху международното положение: че през 1918 г. били пристигнали на европейския театър на военните действия първите пратки на американските войски, че Германия била предприела няколко офанзиви, за да предвари пристигането на тия войски и тяхното намесване в сраженията, че болшевишката армия и руската революция били по същото време оказали вече своето влияние върху германската армия и че Германия и Австрия били отказали да изпълнят задълженията си спрямо България и пр.

Всички изброени тук и други събития, заключава комисията, «от международен характер» във връзка с лошото вътрешно положение на страната били налагали на кабинета да изпълни най-главната си задача: «да сработи с всички сили и средства и на всяка цена да сключи в най-къс срок мир».

При това комисията е добавила в доклада си, че така бил схващал своята задача лично Малинов, което следвало от поверителното му писмо до царя с дата 7 август 1918 г., изпратено до него в чужбина. Комисията цитира напълно това писмо. Нека направим същото.

«Ваше Величество! Както аз разбирам, властта ми се по-

вери с оглед на няколко задачи, разрешението на които не търпи никакво по-нататъшно отлагане. Първата от тях е да установим истинското положение, в което днес, след неколкогодишна война, се намира България. И, второ, ако това положение не е от най-завидните, то да се подири изход от него. Времето, през което управлявам страната, се изброява само с няколко седмици и следователно е твърде малко, за да може човек да се ориентира добре в оная маса проблеми от стопански и политически характер, пред които се намира правителството. При все това през миналото късо време имах възможност ако не в подробности, то в общи черти да си уясня положението. Дълг ми е като човек и управник на тая страна да споделя с Ваше Величество мислите и опасенията си, които навява това положение. То не е от най-утешителните. Дългогодишната война, която геройски, търпеливо поде, води и още води българският народ за своето обединение, започна силно да дотягва. От ден на ден тя става почти непоносима. Причини за това има много и има всички основания да се заключава, че за в бъдеще не само не ще се намалят, но ще се множат все повече и повече. Ако е въпрос още тук, в началото на доклада си, да подиря утешение, то трябва да го посоча само във факта, че всъде в съюзническите и неприятелски нам страни положението где повечко, где по-малко все наподобява нашето. Умората е всеобща и викът «мир» започва да надделява и заглушава всичко друго. Твърдейки това, аз имах предвид само полуголите, полубосите и гладни народни маси, а не ония обществени слоеве, където несгодите на войната по-малко се чувствуват. Не ще и дума, че в последните среди настроението е малко по-друго — по-спокойно, по-бодро. Но не са царящите настроения в тия среди, върху които трябва да се градят надеждите ни за по-нататъшното водене на войната. Повелителен дълг ни се налага да се вслушаме, да се взрем в настроенията, които са обзели, така да кажа, завладели широките народни маси и особено фронта. В тия среди настроението е песимистично от оная гледна точка, от която аз разглеждам положението. И дори не е важно дали този песимизъм се оправдава или не от действителността. По-съществено е, че той съществува и разяжда и без това слабата, наболяла народна и войнишка душа, като същевременно парализира ума, прави го непригоден да възприеме доводи, съвети за търпение, за благоразумие, за нужда от по-ната-

тъшно още малко напрежение на полуизчерпаните духовни материални сили, за да можем да дочакаме деня на мира. . . От всичко, що казах, аз искам да извадя едно заключение и с него да свърша писмото си: не ще и дума, че нашата длъжност е да се помъчим да подобрим положението на страната и да подпомогнем отпадналия дух на народа и на армията». . . «Но над тоя дълг стои друг: да дадем на народа мир — той иска мир. И из тоя път ще вървим.»

Ясно е прочее от процитираното писмо, че неговата теза за желателния мир съществено се различаваше от тази на изпитателната парламентарна комисия. Тя поддържа, че трябвало да бъде сключен мир на всяка цена. Ще рече: с цената на каквито и да било жертви и усложнения в тогавашното вътрешно и международно положение на България. Такава е логиката, такъв е смисълът на препоръчания от нея мир «на всяка цена».

Тая формула е била и си остава формула на това, що се нарича пораженство. Но нали е ясно, че то не би могло никога да бъде политика на едно отговорно, съзнаващо своите длъжности правителство!

Чудно е, че пораженството като идеал на българската политика, на някои среди през 1918 г. е могло да събере в доклада на изпитателната парламентарна комисия подписите и на някои от ония нейни членове, които инак по своите партийни и политически концепции не са могли да бъдат освен негови принципни врагове. Очевидно в случая всички членове на изпитателната комисия са били обединени не от идейността и еднаквостта на политическите им идеали, а от общата им ненавист спрямо техните политически противници.

Схващайки, че е мъчносмилаема теорията*, чудновата теория за мир «на всяка цена», комисията надълго спори върху посочените от нас в една наша реч съображения за ония мъчнотии и опасности, които биха се изпречили пред България, ако тя през 1918 г., когато властта бе в ръцете ни, лудешката, без оглед към тогавашните обективни вътрешни и международни условия, би поискала сепаративен мир зад гърба на своите съюзници.

Изпитателната комисия е процитирала в доклада си

* В оригинала: «тяхната», поправено с червено мастило на «теорията» въз основа на посочената бележка от самия автор. — *Бел. съст.*

следните места от въпросната ни реч: «Ние работихме за мира, но ние не можехме да прибегнем при положението, в което се намираше страната, към авантюри, които в юлските или в августовските дни биха направили от България театър на военните действия. В такъв случай не само бихме изгубили повече от онова, що впоследствие изгубихме, но България би била окончателно съсипана. Градове и села биха се обърнали на пепелища, биха били изклани десетки хиляди невинни същества, а честта на нашите майки, жени и сестри би била поругана от тия, които биха водили война на наша земя. Аз исках, прочее, за нашия народ мир, *но не нова и много по-ужасна война*. В ония времена на 1918 г. България беше в ръцете на нашите съюзници. Те бяха пълни нейни господари. Те бяха взели всички мерки да могат в късо време, при опит само за така наречен «сепаративен мир» да свалят правителството и да хвърлят в България не само свои, но и турски — и да не ви се види това чудно, — даже румънски войски.»

Като прави тоя дълъг цитат от речта ни, произнесена още през 1919 г., комисията признава, че «действително, ако нарисуваната по-горе картина можеше да стане действителност, тя би била ужасна и катастрофата би била по-голяма от оная, която преживяхме». . . «Ние вярваме, бележи комисията, че никой българин не би искал от правителството при тия последствия да сключва сепаративен мир.» Но тя смята обаче, че опасенията ни не са се оправдавали от действителността. Според нея през юли и август 1918 г. германските войски били почти толкова на брой, колкото и по-късно, през септември, когато се сключи Солунското примирие. С това комисията иска да каже, че както през септември България не се намери пред опасности, които бяхме нарисували в речта си, така те не биха настъпили, ако още през август или по-рано кабинетът бе сключил сепаративен мир. Защото, най-после, пояснява комисията, германските войски при една тяхна евентуална съпротива, поради тяхната малочисленост биха могли леко да бъдат «удушени», и то ни повече, ни по-малко «в един миг»!

Всички тия разсъждения на комисията са тъй несериозни, тъй детински, бихме си позволили да кажем, че не заслужават възраженията ни. За съжаление съжденията ѝ от същия характер не са едничките. Така комисията бележи в доклада си, че ако кабинетът се е боял от малката германска армия, която беше на нашия фронт, за да не пред-

приеме акцията си за сепаративен мир, трябвало е тая армия да не държи на фронта, а да се освободи от нея, да я прати на Хинденбурга[43].

Някой би могъл да се усъмни в това, че наистина подобни съждения, наставления или мисли — не знаем просто как да се изразим — са могли да намерят място в един доклад на една парламентарна анкетна комисия. Някой би казал, че това са измислици. За съжаление това е факт. В доклада на комисията всеки при желание би могъл да прочете следните думи, които ние текстуално ще цитираме: «Ако германската армия на нашия фронт е представлявала някаква опасност за г. Малинова, за да се реши на един сепаративен мир, защо той задържа тая армия, когато в един момент тя бе поискана от Хинденбурга?»

Но по-куриозното е онова, което комисията е препоръчала в доклада си, че трябвало да се извърши през юли или през август 1918 г., за да сме могли час по-скоро да сключим мир. Това била революцията!... Тъкмо тая дума не е употребена в доклада, но тя се имплицира в мнението на комисията, че по онова време, за което е реч, «правителството трябвало да застане на страната на полуголите, полубосите и гладните народни маси и тогава против него в мирната му акция не са могли да устоят ни цар, ни главно командуване, ни съюзници, ни противници».

Както виждате, при подобна една препоръчвана от комисията акция би бил смазан дори противникът ни — съглашенските войски!

Трябва да се съжалява наистина, ще кажем ние, че през юлските и августовските дни на 1918 г. членовете на анкетната комисия не управляваха България! Колко лесно те чрез революцията щяха да победят противника и да му наложат мир, какъвто те биха поискали.

Любопитно е, че комисията е намерила за възможно и полезно да занимава чрез доклада си Народното събрание с предположенията си, като какво би станало, ако правителството в 1918 г. вместо една война би предпочело да почне друга, в която «в един миг» би могло да унищожи германците на Солунския фронт и застанало начело на революционно настроените маси, да смаже дори и противника, а не е счело за нужно да се спре поне pro forma върху оня несъмнено по-поучителен факт, който докаква, че дори след сключването на примирието в Солун и малко преди него, когато Министерският съвет бе взел вече своето ре-

шение за сключване на примирие и евентуално мир, е *имало риск да бъде свален кабинетът*, да се продължи войната и България да стане театър на военни действия. Думата ни е за престъпните замисли на царя и на генерал Михаил Савова[44], на генерал Лудендорф, на полковник фон Масов и на др., да свалят кабинета ни, като използват турените на тяхно разположение *за тая цел* германски войски на запад от София под командата на един германски генерал. В доклада си анкетната комисия ни в клин, ни в ръкав полемизира с Гиргинов[45], като има предвид брошурата му «Кабинетът Малинов—Костурков».

Е, добре, в нея също са изнесени ония документи, които във връзка с други, обнародвани в Оранжевата книга, биха могли са убедят комисията, че ако кабинетът би последвал нейните чудновати съвети, то би се намерил не само пред германските войски, но и пред някои други фактори, които леко не биха се оставили да бъдат удушени «в един миг», но сигурно със своята енергична и мощна съпротива биха подложили страната на разорение и изтребление.

От документите, за които е реч, се установява, че дори след сключването на Солунското примирие през октомври 1918 г., когато съглашенските войски бяха навлезли в България по силата на договора за примирието, нашите бивши съюзници са обсъждали въпроса как да направят България театър на военни действия, като насилствено свалят кабинета ни.

На 27 септември 1918 г., тогава, когато нашите делегати за сключване на примирието са били още на път за Солун, държавният секретар фон Хинце бе заявил в комисията на Райхстага[46], че не била изключена възможността да бъде дезавуирана* мирната акция на кабинета ни, че «важни партии от Народното събрание и влиятелни кръгове на народа не искали да чуят за сепаративно примирие и че контраакцията на верните на Съюза елементи била предстояща».

Изпълнението на тая контраакция било възложено от генерал Лудендорф на специални германски войски, които са били настанени на запад от София и за които в телеграмата на генерала до фон Щолц е казано, че «официалното им предназначение ще бъде друго, а *всъщност* те ще

* Заобиколена.

трябва да пазят царя срещу неговото правителство».

Що се касае пък до свалянето на кабинета, с изпълнението на тая задача е бил натоварен германският представител в България фон Масов, който в една своя телеграма с дата 28 септември до генерал фон Щолц му съобщава: «Ще пристигна с генерал Михаил Савов утре, неделя, в София. Той вече е в съприкосновение с царя и гледа с увереност на бъдещата си задача да *свали правителството на Малинов* и да уреди войската.»

И наистина на 30 септември от генерал Михаил Савова получихме следното писмо: «Многоуважаеми господин Малинов! Знаейки критическото положение, в което се намира страната, аз пристигнах, за да се туря на разположение на правителството. (Чети: «Да го сваля»!) Считам като стар воин, че е позорно за мен в тия извънредно тежки времена за страната да стоя далече. Аз намирам, че както и да се развият събитията, за да може правителството да получи по-сгодни условия за мира, трябва да се вземат всички мерки, за да се запази, колкото е възможно, армията здрава.»

В комплота*, така да кажем, на германското главно командуване против кабинета очевидно щели са да вземат участие и австрийците. Това следва от следната телеграма от 29 септември на нашия военен аташе полковник Тантилов до министъра на войната: «Научих поверително, че германското и австро-унгарското главнокомандуване решили окончателно и на всяка цена да стабилизират твърдо фронта на Балканите със или мимо австрофилите. От развоя на военните и политическите събития ще зависи коя линия да се вземе и задържи!**».

Смисълът на тая телеграма е ясен: войната ще се продължи на българска територия и мимо волята на българското правителство, което вече бе пратило в Солун делегатите си да сключат примирие и евентуално мир.

Към всички досегашни цитати, направени от разни документи, нека направим още един от рапорта на подполковник Попов***, за да стане още по-ясно подозрителното поведение на нашите съюзници към кабинета вследствие усилията му да сключи примирие и мир.

---

* Заговора.

** Дипл. докум., с. 1073. — *Бел. авт.*

*** Дипл. докл., с. 1080. — *Бел. авт.*

‹ Идването на Малинов на власт не беше само промяна на правителството, но и на системата. Малинов беше политически доста умен и очакваше развитието на събитията, за да се прояви в полза на Съглашението. Като се уповава в една усилена чрез съюзнически части войска, цар Фердинанд би бил достатъчно силен да събере около себе си всички верни на Съюза елементи и да премахне българския Венизелос. . . Инцидентът Малинов е от най-характеристичните изненади в тая война. Само умората не оправдава постъпката на Малинов без съгласието на царя да сключи примирието.»

Това са то фактите, условията, при които правителството сключваше примирието през септември, рискувайки да направи България било театър на военни действия, било такъв на вътрешни размирици. Не е трудно да се разбере, че ако по-рано правителството би поискало мимо съюзниците си да сключи мир, рисковете биха били за България още по-големи.

Нищо от това — като че ли иска да каже комисията. Все пак мир трябваше да се сключи на *всяка цена*, с тая дори на една революция, на една гражданска война.

Ние сме убедени, че такъв мир не е могъл да иска и не го е искал българският народ. Той би бил по угодата само на ония, които според Л. Малеева[47], адютант на главнокомандуващия, показанията на когото цитира в доклада си комисията, са били за всякакъв мир, та ако ще границата на България да бъде граница на техния двор. Другояче казано — мир, купен с цената на *заличаването на България като държава*!

Все пак, за да защити тезата си, че мирът се е налагал на всяка цена и че такъв ни е бил предлаган дори на износни условия, който сме отказали да приемем, комисията е подложила на анализ доста голямата дипломатическа преписка, отнасяща се до въпроса за сепаративния мир и за мира въобще.

Заключенията, които е направила комисията от тоя анализ, биха могли да се сведат към това, че кабинетът със своите «действия и бездействия» не бил спомогнал за възможно най-бързото прокарване мирната инициатива на австро-унгарския министър на външните работи граф Буриян, че пред посочения от Буриян modus procedendi* за мира предпочитал тоя на Германия — медиацията на някои неу-

* Начин за процедиране.

трални държави, и че най-после се бил готвел за една мирна конференция, която евентуално би се свикала по инициативата на граф Буриян, за да излезе в нея с териториални ревандикации, които биха могли да докарат до протакане или до скъсване на мирните преговори.

С една реч, твърди анкетната комисия, а заедно с нея и вносителите на предложението за даването ни под съд, министрите от кабинета Малинов не само не са съдействували на инициативите за мир, откъдето и да са идвали те, но, напротив, им са пречили.

До тия чудовищни заключения са могли да дойдат само хора, които са решили предварително и на всяка цена да дадат кабинета под съд. Ето защо в доклада си те са си позволили едни от фактите да замълчат, други да изопачат, а трети чрез пресилени и софистични тълкувания да омаловажат. При подобен modus procedendi, наречен от комисията дръзко «добросъвестен анализ на дипломатически документи», отнасящи се до въпроса за усилията на кабинета да сключи мир, би могло да се дойде и до по-чудовищни заключения от тия, до които са дошли членовете на анкетната комисия. Инак впрочем те не биха могли да процедират, защото, както това се вижда от доклада им, те не са действували като анкетьори, изследващи фактите и дирещи истината, но като обвинители, имащи за цел да създадат едно обвинение, да напишат, с една реч, обвинителен акт.

Това следва покрай другото и от факта, че «предложението» за даване под съд кабинета, което по новия закон за съдене на министрите заместяше обвинителния акт, не е нищо друго освен буквален препис от доклада на анкетната комисия.

И тъй, първият и смъртен грях, тежкото престъпление на кабинета според комисията, се състоял в това, че той не само не е съдействувал, но дори е спъвал възможно най-бързото прокарване на мирната инициатива на граф Буриян.

За нея за пръв път правителството научи на 20 август 1918 г. Тоя ден пълномощният ни министър във Виена Тошев[48] бе ни телеграфирал, че Буриян в Спа, в главната квартира на германската армия, бил предупредил когото трябва, че възнамерявал да предложи на всички съюзници да обсъдят положението и възможността за сключване на мир.

Нам не липсват основания да мислим, че предложението

на Буриян в Спа е било разисквано в свръзка с нашето до царя писмо от 7 август, което, както ще видим по-късно, е било направено достояние на германския император.

Съществото в неговата, на Буриана, мирна инициатива, както се знае, се свеждаше към предложението му да се свика една конференция от представителите на воюващите държави, за да се направят съвместни усилия за разчистването на пътя към мира. Никой от нас никога не е мислил да спъва тази инициатива. Това твърдение на комисията е една голяма неистина. И *че това е така, следва от обстоятелството, че подобни оплаквания -сам Буриян никога не е правил.* Имало е наистина оплаквания от него, но те са били в противен смисъл. Когато под натиска вече на обстоятелствата и в изпълнение на своя дълг правителството бе изпратило делегатите си в Солун да сключат примирие, а ако бъде възможно и мир, тая негова постъпка бе квалифицирана от Буриян пред нашия пълномощен министър във Виена *като измяна.* Когато пък протестирахме против това обвинение, граф Буриян се извини пред Тошева, но му заяви, че постъпката на българското правителство за сключване на примирие все пак считало не само за «некоректна и необмислена», но и за «прибързана»*.

Нека дебело подчертаем прочее, че граф Буриян е обвинил кабинета, че е прибързал с мирната си акция, а неговите, на кабинета, обвинители изписват цели страници в доклада си, за да докажат, че той е бил спънал «възможно най-бързото прокарване мирната инициатива на граф Буриана»!

Цитираният факт е тъй поразителен, че само той би могъл да ни освободи от грижата да сочим тук други доказателства и съображения, за да изтъкнем с тях колко

* «Щом граф Буриян чу думата «измяна», сепна се и заяви, че той казал само, че постъпката на българското правителство била некоректна, необмислена и прибързана. Ако българското правителство било предупредило 48 часа най-рано своите съюзници, злото могло да се предотврати. По желанието на граф Буриян и за избягване по-нататъшни недоразумения и аз моля настоятелно да се вземе бележка от тая ректификация и да се смята въпросът по тоя пункт за изчерпан. Буриян поиска да ви съобщя, че криво съм го разбрал. И аз с готовност правя това. При това и за още по-голямо осветление смятам за неизлишно да прибавя, че както се научих от друг източник, днес е дадена заповед на пресата по никой начин да не се споменава думата измяна по отношение на България.» (Дипл. док. по участието на Бълг. в Евр. война — т. II, стр. 1017.) — *Бел. авт.*

далеч е отишла комисията в своите тенденциозни заключения. При все това ние ще проследим нейните усилия чрез пресилени тълкувания на дипломатическата кореспонденция да защити, така да кажем, граф Буриян от прегрешенията и престъпленията на кабинета спрямо него, съществуването на които сам графът енергично е отрекъл.

Има преди всичко едно от общ характер съображение против неоснователността на инвокираното от комисията обвинение, което не може да се остави без една критична бележка.

Какво е искала да каже всъщност тя, като поддържа, че граф Буриян бил възпрепятствуван, спънат и забавен в неговата мирна инициатива? Нищо друго освен едно — че той в защита на жизнените интереси на нацията и на Хабсбургската монархия е могъл да се повлияе от възраженията не, от мненията, които софийският кабинет е изказвал пред него по въпроса за отпочването на едни преговори за мир.

Подобна теза е повече от наивна.

Но с какво и как според комисията е била спъната в своето развитие мирната инициатива на граф Буриян? С това, казва тя, че правителството, като било съобщило чрез Тошева на граф Бурияна, че споделяло напълно идеята му за отпочването на мирната акция, все пак се било уговорило, че преди да вземе окончателното си решение, щяло било да изчака поне мнението на Германия.

Подобна резерва, казва комисията, не трябвало да се прави, а чисто и просто е трябвало да се прегърне идеята на Буриян. Защо?. . . Затова ли, че направената резерва е могла да спре граф Бурияна в неговите намерения? Но резервата, направена от нас, е била резерва на самия граф Буриян. Той бе предупредил софийския кабинет, че преди да изпрати нотата си, ще консултира Германия*.

---

* «Депешата ви № 2056 не се дешифрира добре, но все пак смисълът разбрах. Идеята на Буриян, с една нота да се поканят противниците ни конференция, имаща за цел да очисти пътя на мира по изложения от него начин, споделям напълно. Все пак окончателно решение по това предложение на Буриян мога да взема само *след като ще разполагаме с мнението по това предложение на германското правителство. Толкова повече че това мнение според Вашата телеграма се очаква още и от самия Буриян.* Малинов» — «Дипл. док. по участие на България в Европейската война» — том II, стр. 997.— *Бел. авт.*

На този факт, върху който е било привлечено вниманието на комисията, тя симплиситно отрязва: Нищо от това. Направените резерви от самия Буриян нямало защо да се правят и от Малинов. И по-нататък заключава: «Очевидно Малинов е с Германия». И то не за друго, но за да осуети заедно с нея миролюбивите настроения на граф Бурияна.

Нека най-после й противопоставим още и една извадка от телеграмата на Тошева с дата 24 август, от която се вижда, че Буриян не само не въстанал, но изрично е одобрил резервата ни, която се представлява от комисията за тъй пакостна и подозрителна. Тази телеграма между другото гласи: «Буриян напълно разбира и споделя вашето гледище.»*

Характерното в случая е, че тъкмо тая телеграма е замълчана в' доклада на комисията. Фактът, че не само не сме искали да се противопоставим на Бурияновата акция, но че сме държали на нея и че сме били против гледището на Германия, която би желала да се отложи инициативата на Бурияна за мир до една сериозна победа на бойното поле, следва от телеграмата ни до Тошева с дата 26 август, с която го молим да съобщи на германския главен подсекретар на Министерството на външните работи фон Хинце, който се е очаквало да пристигне по онова време във Виена, че не трябва въпросът за мира да се свързва с успехи или неуспехи на бойното поле, както това искат германците**.

---

* «Диплом. док.» и пр. — стр. 997 и 998. — *Бел. авт.*

** «Уважаеми г. Груев! Моля да се телеграфира г. Тошеву следното: «Фон Хинце знае моето лично мнение по предложението на Буриян. Той е доволен от моята лоялност, че преди да взема окончателно решение, искал съм да зная и неговото поведение по въпроса. Чрез генерал Ганчев фон Хинце ми съобщава, че изучава предложението на Буриян и че ще ми съобщи решението си, щом то бъде взето. Главното възражение, което прави засега фон Хинце, е, че предвид временните успехи на Съглашението не бил добре избран моментът за една миролюбива акция. Според уверенията на Хинденбург трябвало да се очаква една нова германска успешна офанзива, та тогава да се направело предложението за мирна конференция. Не ще и дума, че би било важно, ако бихте могли да видите фон Хинце, когато ще дойде във Виена. Би могло да му се каже, че мирната акция, както я разбира Буриян, е погрешно да се свързва с временните успехи или неуспехи на воюващите държави. Ни Обендорф, ни Чернин не са уведомени от своите правителства за техните мирни проекти. Намерих за нужно накъсо да ги посветя във въпроса, за да мога, ако би станало нужда, да форсирам разрешението му и чрез

Комисията, като не може в края на краищата да откаже онова значение, което има ясната ни телеграма от 26 август, в смисъл че по принцип сме за една мирна акция и че тя не трябва да се свързва с никакви странични обстоятелства, се запитва: но где са доказателствата, че тази наша инструкция била изпълнена от пълномощния ни министър Тошева? Мислим, че нищо не ще изгубим, ако този неин въпрос оставим без отговор, ако го минем ей-така, мълком, защото повече от това той не заслужава.

Комисията констатира, че след телеграмата ни от 26 август никакви други противоположни, несъдържащи се в нея инструкции не са били дадени от нас. Същата тя намира, като цитира няколко депеши на Тошева, че Буриян понякога сам се бил колебал в уместността на своите намерения.

Ако всичко това е така, то где е тогава грехът на кабинета ни? В това, отговаря комисията, че бил бездействувал и през дните, в които се е колебаел граф Буриян, че не бил намерил за възможно и нужно да му каже някои окуражителни думи*.

Как наистина този довод на изпитателната комисия, в който има известна доза политически сантиментализъм, да не доказва, че кабинетът ни «не само не е съдействувал на инициативите за мир, откъдето и да са идвали те, но, напротив, им пречел»?

Най-после на 14 септември, един ден преди пробива на нашия фронт, известната нота на граф Буриян се подава. Имайки я предвид, комисията пристъпва вече към разглеждане на въпроса, как се било отнесло към нея софийското правителство и като какви са другите му, освен

тях. Не научихте ли нещо за становището, което заема по въпроса Турция? Малинов.» — *Бел. авт.*

*. . . «Той (Малинов) знае вече от г. Тошев и това, че германските усилия не отиват напразно, че Буриян почва да се колебае, нещо, което Тошев чува за пръв път на 6 септември от фон Хинце, който в конференцията си с Буриян останал под такова впечатление. Той вижда, че в тия страшни за мирната инициатива моменти неговият пълномощник (Тошев) остава пасивен зрител на австрийското колебание и все пак не намира за нужно да повиши тона си и да заповяда на пълномощника си да заяви на Германия, че нейното воелюбие среща на пътя си освен Австрия още и България» (Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет на А. Малинов— Костурков.— стр. IX).— *Бел. авт.*

посочените, свързани с тая именно нота, прегрешения и престъпления.

За да отговори на въпроса си, комисията отпочва с анализа на две наши телеграми с дати 12 и 13 септември*.

В края на първата от тях има една съществена бележка. Тъкмо нея комисията изпуща, като инак цитира цялата телеграма. Бележката е в смисъл, че това, що се съдържа в депешата ни, ще се предаде от Тошева на Буриян поскоро като негово лично, на Тошева, мнение за настроението в София.

Същинското ни обаче отношение към нотата на Буриян,

---

* Телеграма от 12 септември 1918 г. — Дипл. док., стр. 1022. «Изпратения ми проект на нотата на Буриян получих, но не мога по никой начин да одобря пасажа, в който се говори, че четворният съюз се бие само за целостта и сигурността на нашите държави. Предвиждам, че този пасаж не ще ни позволи да се солидаризираме безрезервно с тая нота, ако ѝ се даде ход. Съжалявам, че тя ни се праща само за сведение, без да внесем в нея каквито и да било поправки. Ето защо ни се вижда, че за нас като че ли е предпочитателно да приемем проекта на Германия да се покани Нейно величество Холандската кралица да се намеси в полза на мира. Добре ще е върху това да привлечете вниманието на Буриян. Днес Обендорф пожела утре да му дам отговор дали сме за modus precedendi на Буриян, или за този на Германия. Горното ще съобщите от Ваше име, като че ли така схващате настроението в София. Малинов.»

Телеграма от 13 септември 1918 г. — «Дипл. док.», стр. 1925. «Германският пълномощен министър Обендорф по настояването на правителството си ме помоли вчера да се присъединя към предложението на Германия: вместо да изпрати граф Буриян своята нота към всички воюващи, да настои Германия, щото Нейно Величество холандската кралица да интервенира в полза на мира. По повод на тази молба на граф Обендорф днес му направих следующата декларация: Царското правителство безкрайно съжалява, че между двата ни велики съюзници не съществува единство в разбирането на онзи път, който би могъл да ни приближи към мира. Несъгласието по въпроса между двата ни съюзници ни поставя в мъчно и деликатно положение и ни доказва, че съюзните връзки са дори разколебани. Царското правителство горещо желае мира и ще поддържа и подкрепи всяка акция, която води към мира, но то би предпочело по твърде понятни причини, в случая медиацията на неутрална държава, отколкото проектираната нота от Буриян, в която той заявява, че четворният съюз не се бие освен за целостта и сигурността на териториите на съюзните държави. Граф Буриян забравя, че България се намесва в световната война и за осъществяването на своето национално обединение. Тази моя декларация ще донесете до знанието на Буриян. Предполагам върху нея ще му говори и германският посланик във Виена. Обендорф ни заяви, че още утре, на 14 того може би, според сведенията му Буриян ще изпрати нотата си на воюващите и ще я публикува. Малинов.» — *Бел. авт.*

което изрично е заповядано на Тошева да съобщи по принадлежност, се съдържа във втората ни телеграма от 13 септември, в която ни повече, ни по-малко е казано, че «Царското правителство горещо желае мира и ще подкрепи всяка акция, която води към него». Това е то най-съществено в нашата телеграма. То не може да се заличи с никакви софизми. Буквата и смисълът на тая телеграма е, че ние приемаме нотата на граф Буриян, но бихме подкрепили и всяка друга акция, която би целила мира.

Но тъй като в телеграмата си изказваме едно мнение — че като че ли за България ще е за предпочитане предлаганият от Германия modus precedendi (въпросът е следователно само за него) да се иска медиацията на холандската кралица, комисията, основавайки се тъкмо на тоя пасаж от телеграмата ни, съзнателно пренасяйки върху него центъра на тежестта ѝ, прави вид да не разбира положението, че който приема «всички» мирни акции, но изказва мнение, ако това би било полезно, да се предпочете тая или друга от тях, той не изключва никоя. Или, което е същото: ако изборът, предпочитането на една пред друга акция по някакви причини би било невъзможно, то тогава би била добра всяка от тях, която е възможна и води към целта.

Мнението обаче на кабинета в случая досежно проектираните мирни акции е израсло в очите на комисията до едно престъпление на измяна към отечеството само затова, че си е позволил да мотивира предпочитането германското предложение за медиация — *с националните интереси на България*. Нам се струва, че българското правителство, ако ефикасно и да не е могло вече по това време да ги отстоява, било е длъжно все пак да ги напомни на съюзника си Австрия, министърът на която преди окончателно да редактира нотата си за мира не беше счел за нужно да размени с нас две думи върху съдържанието ѝ. Така сигурно щеше да постъпи всяко държащо за достойнството си правителство.

Но защитата достойнството на българското правителство и на началото на равноправието му с правителствата на нашите съюзници е била сметната от комисията едва ли не като предателство, като атентат спрямо делото на мира, като спънка за мирната акция на Буриян.

Сам Буриян обаче по въпроса е на по-друго мнение, отколкото самата комисия. И още един път за нея може да

се каже, че иска да бъде plus royalist que le roi même.

Като ни отговаря чрез Тошев по повод направените алюзии за националните ревандикации на България, граф Буриян е натъртил с основание, че трябвало да се държи сметка за «реалността», като е добавил, че някои от нашите национални ревандикации бихме могли да защитим по силите на идеите на Уилсон и затова не трябвало нищо да се споменава за тях в неговата нота.

Правителството постъпи тъкмо така. То отговори на Бурияновата нота със своя*, базирайки се върху 14-те известни Уилсонови точки[49]: «Царското правителство, бе казано между другото в нея, преследва в тази война само цели, чийто принцип е получил едно общо одобрение. Верни на демократичния идеал за справедливост и свобода, с който ни свързват традициите на нашето Възраждане, духът на нашата политическа организация и всичките извори на нашия държавен живот, ние нямаме за цел да завоюваме провинции с чуждо население, нито установяването на хегемония върху нашите съседи. Нашите военни цели се резюмират единствено и изключително в утвърдяването на нашата сигурност и в реализирането на единството на нашия народ. . . Преследвайки целите, тъй формулирани, на нашия народ, ние имаме съзнанието, че не само съдействуваме за създаването в европейския ориент на един справедлив и солиден ред, но също че внасяме нашата законна дан за поставяне основите *на това Общество на народите,* чието създаване все по-настоятелно се иска от гласа на цивилизованите народи. *В този ред на мисли ние смятаме за длъжност да посочим на мнението, изказано от председателя на Съединените щати върху необходимостта да се уреждат конфликтите на Балканските държави съгласно правото на националността.* Тъй като силите на Съглашението на няколко пъти публично се присъединиха към идеите на г. Уилсон[50]. България основателно би трябвало да заключи, *че правителствата на тези сили не ще направят принципиални възражения против нейните претенции. А. Малинов.*»

От един пасаж, взет пък от телеграмата ни с дата 13 септември, комисията също прави стрела против кабинета: «Царското правителство безкрайно съжалява, че помежду

* Стр. 1047 от «Дипл. документи» и пр. — *Бел. авт.*

двата велики съюзници не съществува единство в разбирането на онзи път, който би могъл да ни приближи към мира.» Какво от това, казва комисията? Защо е трябвало да съжаляваме за липсата на единство във възгледите на двата съюзника? Не беше ли по-добре просто да възприемем страната на търсещата мир Австрия против «войнолюбивата» Германия? Понеже не сме били направили това, следвало, че сме работили «не за мир, а за война».

Ако наистина от факта, че кабинетът ни, който е бил за всяка акция за мира, като е констатирал, и то със съжаление, че между двата големи съюзници на България нямало единство в разбирането modus precedendi за мира и че така се е тренирала възможността за сключването му, може да се извади заключението, че той не само бил против мира, но искал войната, тогава ще трябва наистина да обявим война на онова, що се нарича здрав разум.

По-нататък в доклада си комисията минава към коментирането на няколко наши телеграми с дати от 17 до 20 септември включително*, в които е открила няколко наши прегрешения.

* Телеграма от 17.IX. 1918 г. « За да бъдете в течение на работата, ви съобщавам, че германското правителство настоява да направим тримата съюзници приятелско предупреждение на граф Буриян, че не одобряваме, загдето той като че ли се стреми да действува във въпроса за мира самостоятелно и независимо от съюзниците. Съгласието си за една такава, и то колективна чрез специална нота постъпка не съм още дал, като заявих, че не мога да бъда ни за, ни против тая идея, докато предварително не ми се прати от страна на германското правителство проектът на въпросната нота. Малинов.» (Стр. 1036, «Дипл. док.» и пр.)

Телеграма от 18.IX. 1918 г. «По повод лично поверителната ви телеграма под № 3656 от 17 того позволявам си да дам мнение, че било предпочитателно отговорът на нотата на Буриян да не бъде колективен, а за всякой съюзник отделно, след предварително споразумение помежду ни. Но ако по една или друга причина това се окаже неудобно, тогава въпросният отговор може да бъде и колективен, като обаче и в двата случая от наша страна изрично се подчертае, че България се ангажира навремето във войната в името на един всеобщо признат демократически принцип и изключително за постигането на своето национално обединение — право, което никога не ни е било оспорвано и от самите нн днешни противници. При това не е зле, мисля, да се почака да видим предварително какъв ще бъде официалният отговор на Съглашението, Тошев.» (Стр. 1036 и 1037 от Дипл. док. и пр.)

Телеграмата от 18 септември 1918 г. «При днешната ми среща Буриян ми каза, че като резултат от своята нота засега създирал една серия от откази. Това обаче не го изненадвало. Неговата цел била да предизвика една дискусия по въпроса за мира и да постигне

Първото е, че сме били телеграфирали на Тошева, нашия пълномощен министър, какво германското правителство чрез граф Обендорф било настоявало, щото трите съюзника колективно, чрез една нота, да направят на граф Буриян приятелско предупреждение, какво не одобряват стремлението му самостоятелно и независимо от съюзниците да действува по въпроса за мира, и, второ — че сме били позволили да заявим на граф Обендорф, какво не ще бъдем ни за, ни против подобна постъпка, докато не

странични последствия (?). А в постижението на тия резултати той вярва. Зад досегашните официални изявления на държавниците от Съглашението миролюбивото течение назрява в широките народни маси и в страните на неприятелите. Обстоятелството, че германският печат възставал против неговата постъпка, не тревожело Буриана. Появилите се критики могли дори да се смятат полезни. Добре би било да се види, че нашият съюз не се бои и че е готов да продължи борбата, ако туй е необходимо. Тошев.» (Стр. 1037 и 1038 от «Дипл. док.» и пр.)

Телеграма от 19 септември 1918 г.: «В допълнение на телеграмата ми под № 2656 от 17. IX. съобщавам Ви, че вследствие на нашите възражения германското правителство се отказа от намерението си да направим конкретно приятелско предупреждение до австро-унгарското правителство досежно отказа му да отсрочи подаването нотата на Буриян. Във всеки случай, когато ще връча отговора си на нотата на граф Буриян, което ще стане тук в София, ще изкажа желанието си да може занапред да има помежду съюзниците по-голям сговор при предприемането на акции от оная голяма важност, каквато има постъпката на Буриян за мир. Едно предупреждение дори в по-енергичен смисъл ще бъде направено от германското правителство. Граф Обендорф ни заяви, че днес или утре правителството му ще върчи един къс отговор на нотата на Буриян, и то в смисъл че приема предложението му. Проектът от тоя отговор ми се даде вчера от граф Обендорф. Този последният ми съобщи при това, че те не са се отказали от идеята си да интервенира в полза на мира Холандия, но че фон Хинце иска за това съгласието и на Българското правителство. Декларирах му, че и тази акция, както всяка друга в полза на мира, ще бъде най-енергично и най-сърдечно подкрепена от мен. За да интервенира в полза на мира, Холандия ще използва нотата на граф Буриян. Ако проектираната от Буриян конференция се състои, то в такъв случай от нас и Германия ще се предложи по всяка вероятност за седалище на тази конференция Хага и ще се настоява конференцията да бъде председателствувана от лице, посочено от холандската кралица. Връчвайки нотата си, германското правителство ще заяви устно на граф Буриян, че то не споделя оня пасаж от нотата на графа, в който се заявява, че Централните сили не водят война освен за сигурност и цялост на своите земи и че германското правителство не е забравило и няма да забрави, че България е станала съюзник на Централните сили, за да може да осъществи своите национални идеали. Малиновв.» (Стр. 1041 от «Дипл. док.» и пр.)

ни даде «предварително» за преглеждане проекта на въпросната нота.

Третото прегрешение било, че в края на краищата, ако не колективно с Германия, все пак такова предупреждение, каквото тя ни била искала, било направено отделно, от нас само.

И най-после, четвъртото — че Германия била помолена от българското правителство вече да съобщи на граф Буриян, че тя също като нас не била споделяла онзи пасаж от подадената от него нота, който се отнасял до преследваните от съюза цели във войната и че тази молба на кабинета била изпълнена от германското правителство.

Всички тия тъй големи според комисията наши «прегрешения», струва ни се, не свидетелствуват за друго освен за това, че сме изпълнили своя дълг, когато сме искали да бъдем равноправни членове на съюза и да настояваме, щото всеки път в акции, които биха засегнали целия съюз, един от съюзниците да не действува без съгласието на останалите.

При такова едно-единствено допустимо разбиране на въпроса и дума не би трябвало да става, че би могло да има нещо престъпно, осъдително в акта, че сме били възприели предложението на Германия да се иска от граф Буриян в акциите, които интересуваха целия съюз, да се допитва до други негови членове. А само такова значение имат нашите телеграми, които е цитирала комисията в доклада си, като ги е подложила на една тенденциозна критика.

Особено впечатление било направило на комисията и обстоятелството, че кабинетът с настойчивост и енергия е защитавал пред съюзниците интересите на България по добруджанския и маришкия въпрос.

Тя е намерила, че «усилията на г. Малинов» и по двата току-що посочени въпроса наистина са се били «увенчали» с успех, но добавя, че успехът бил дошъл много късно, като че ли за да докаже нему как била «поискала историята по най-жесток начин да се надсмее над завоевателната политика на българската буржоазия».

Направеният цитат по своя стил и тук издава истинските автори на доклада — комунистите, но нищо не доказва.

Кабинетът се бори със съюзниците си по добруджанския въпрос, както се бори с тях във всички случаи, когато те са се отказвали да защитят интересите на българския народ и неговата държава и когато са искали —

как да кажем — да се отклонят от задълженията си, които по силата на съюзните договори са имали спрямо нас.

Ако този факт съзнателно не би се забравил, комисията лесно би могла да разбере защо правителството в нотата си от 20 септември, която остро се критикува, е сметнало за нужно да напомни на Буриян целите, които България е преследвала във войната, като е застанала в нея на страната на съюзниците си. С тая своя нота правителството искаше да напомни само, че ако би се свикала исканата от граф Буриян конференция и ако там би се допуснало контрадиктоарно да се разискват въпросите, то ние бихме очаквали от нашите съюзници да подкрепят нашата теза, нашите национални домогвания въз основа на едни възвестени от председателя на Съединените щати принципи и поддържани за съжаление само на думи, както впоследствие показа това действителността, от победителите.

От само себе си се разумява, че на тая конференция би се държала и от нас, както от всички съюзници, сметка за «реалността», както се бе изразил пред нашия пълномощен министър във Виена граф Буриян.

Разяснили значението на нотата ни от 20 септември, трябва да се върнем малко назад, за да не оставим без отговор и това обвинение на комисията, че в борбата си със съюзниците по добруджанския въпрос не сме били напуснали «завоевателната» си политика дори до 25 септември 1918 г., сиреч до деня, когато делегатите ни бяха потеглили за Солун, за да сключат примирие и евентуално мир.

Това е факт. Такава борба водихме. Но факт е също, че паралелно с нея кабинетът вървеше към мир, както това следва от телеграмата ни от 21 септември до цар Фердинанда, която комисията цитува само колкото да докаже, че и тогава, когато сме нямали армия, годна да продължи войната, продължавали сме да блену̀ваме за Добруджа и пр.* Това е истина в тоя смисъл, че кабинетът се е занимавал с всички въпроси, които през време на управлението му са се слагали за разрешение. Той е работил за мира, но същевременно е подготовлявал националните въпроси за една възможна бъдеща конференция, разпра-

* С въпросната телеграма ще се занимаем по-нататък. — *Бел. авт.*

вял се е със съюзници, с бунтари, с разни стопански и други въпроси, с всичко онова, което е било тогава живот и управление. Бихме си позволили да кажем тук, че по-справедливо би било да се впише в актива на кабинета, че той и след пробива на Добро поле, когато мнозина бяха изгубили и ума, и дума, спокойно, при съзнанието за отговорностите и длъжностите си е отделял нужното внимание на всички въпроси от тогавашната наша външна и вътрешна политика, отколкото това да му вменяваме не само като грях, но и като престъпление и измяна към отечеството.

За да завършим с предизвикания от комисията анализ на някои от дипломатическите документи, отнасящи се до дейността ни за мира, нека подчертаем факта, че комисията, която е формулирала против нас обвинението в това, че сме саботирали мирните акции, издигайки го до степента на предателство, не е счела за нужно да обърне надлежното внимание на един особено важен пасаж от телеграмата ни с дата 19 септември: «Обендорф ми съобщи, че те не са се отказали от идеята си Холандия да интервенира в полза на мира, но че фон Хинце иска за това съгласието на българското правителство. Декларирах му, *че и тази акция, както всяка друга в полза на мира ще бъде най-енергично, най-сърдечно подкрепена от мен. А. Малинов.*»

ОБВИНЕНИЕТО В ИЗМЯНА, ИЗГРАДЕНО ВЪРХУ СВИДЕТЕЛСКИ ПОКАЗАНИЯ

В защита на тезата си, че правителството не само нищо не било направило, за да подтикне напред въпроса за мира, но съзнателно било работило против него, комисията, привършвайки, както видяхме, тенденциозната си интерпретация на някои дипломатически документи, грижливо подбрани за целите ѝ, се спира върху показанията на десетина разпитани от нея свидетели. Нека вървим и тук по стъпките ѝ, за да покажем, че тя не само съзнателно е изопачила показанията на някои от свидетелите, но е удостоила със своето доверие и ония от тях,

които взаимно един други са се атестирали като непочтени хора.

Ние имахме вече случай да отбележим, че при вътрешните и международни условия, при които кабинетът пое властта, той можеше успешно да тури край на войната само в съгласие със съюзниците. Такова бе мнението на всички политически партии, на техните водачи — по-специално на оня блок от тях, на който се опираше правителството. Ето какво е казал по тоя въпрос пред комисията г. д-р П. Джидров, тогава народен представител: «Когато Малинов дойде на власт, моето лично убеждение беше, че той не можеше изведнъж да измени положението. Един път една държава ангажирана по този начин в една война, не можеше друго да се прави, освен да следва политиката на своя предшественик. Ние не си правихме илюзията, че ще може да се смени политиката. Смяна имаше на лицата, то това не можеше да бъде без значение за положението. Знам, че Малинов, след като дойде на власт, се разправяше с германската Главна квартира. За такава политика, за каквато вие сега ми говорите — за обрат в политиката по онова време — никой не се решаваше. . . на от никого по онова време. . . Новото правителство *не дойде да сключи мир, а да действува за по-скорошното сключване на мира*. Малинов трябваше да работи в това направление, *доколкото бе възможно.*»*

Повтаряме, че всички партии бяха за туряне край на войната, но със съгласието на съюзниците. Ако те не бяха прегърнали идеята за един сепаративен мир, това бе защото, както се обясни вече по-рано, такъв мир криеше в себе си сериозни опасности не само на един п о р а ж е н с к и мир, но на мир, който би могъл да ни докара до друга война, и то в българска територия. Тия опасения ги имаха партиите, които останаха извън властта на юни 1918 г. Към тия опасности с още по-голямо внимание трябваше да се отнесе правителството.

С това разбиране на въпроса за мира не поиска да се съгласи комисията. И в доклада си тя отиде така далеч, че обвини кабинета ни в това, че той бил се противопоставял на идеята за бърз мир, *защото бил предпочитал катастрофата на България,* и то само и само за да не

* Стр. 138—139 от доклада на парл. изп. комисия. — *Бел. авт.*

измени на някакъв си «национален идеал». Всяка дума в това обвинение е една безподобна инсинуация.

Не е важно, най-после, кой е бил и кой не е бил за сепаративния мир. Съществено е дали такъв мир е бил възможен. Ние си казахме вече мнението по въпроса.

От комисията са били разпитани по него няколко души свидетели и трябва да признаем, че те са твърдели, какво такъв мир е бил възможен, че той зависел от добрата воля на правителството. Някои от тях са цитирани в доклада на комисията и ние нямаме право следователно да ги отминем мълком. Наш дълг е да им отговорим.

В първите редове от категорията на подобни свидетели стои, за съжаление, един от видните български държавници, сега покойник, д-р Никола Генадиев*[51]. Тоя е заявил дословно следното: «Аз си останах при убеждението, че сепаративен мир бе възможен» през юли или август 1918 г.

Доколко обаче Генадиев, който в случая говори като политически експерт, а не като свидетел, съзнателно прикрива истината, се вижда от следните извадки, които тук правим от неговото писмо до бившия генерал и военен министър Сава Савов, което той му бе написал през септември 1918 г. В това писмо Генадиев, който добре е разбирал «международното положение», е бил на диаметрално противоположно мнение за възможността на сепаративния мир от онова, което е изложил пред анкетната комисия. Повече: в това писмо той е съветвал българското правителство, кабинета ни, сериозно да помисли за мира, едва ли не само през 1919 г., когато би могъл да се закрепи фронтът и при това положение да се заработи за мира.

Tempora mutantur et nos mutamur in iis!**

През 1918 г. Генадиев е бил на едно мнение, което не му пречеше много по-късно, на 1923 г., да бъде на противоположно, като е искал с него да бъде полезен на парламентарната изпитателна комисия.

Но нека оставим извадките от писмото на Генадиев да говорят сами. «Духът във войската, пише той, е отпаднал. Който си затваря очите пред този печален факт, заслепява себе си. Не зная дали всички началствующи лица докладват за това на по-горните си началници, или,

---

* Стр. 77—78 от доклада. — *Бел. авт.*

** Времената се менят и ние се меним с тях!

както правеха в Балканската война, прикриват истината, за да избягнат отговорностите. Но безспорно е, че войниците в отпуск отиват по домовете си с лош дух и се връщат с по-лош... И изглежда, че работата е отишла далеч. Войниците говорят, че сме имали договор да се бием три години и че трите се изпълнят, че г. Такев обещал в Пазарджик, че в септември ще има мир, че г. Малинов дал същото обещание в Скопие. *Разбира се, нито подобен договор има, нито някой министър е говорил думи, каквито им се приписват. Очевидно опасни агитатори си служат с тия лъжи.* Но за да се посрещнат с доверие такива нелепости, трябва почвата да е благоприятна. За да говорят войниците за предстоящ мир, трябва да им е много дотегнало. Но във всеки случай това показва, че трябва да се вземат бързи мерки и всички мерки. Войската ни прекарва морална болест, която трябва да се излекува. Ако я оставим да се развива, очакват ни най-големи злини, защото ние нямаме друг капитал освен армията... При арестуваните земеделци идат техните съпартизани, често интелигентни момчета, които пред тях нищо не крият. Те не преувеличават, нито мислят, че ще угодят, ако разправят подобни неща, защото арестуваните земеделци постоянно ги съветват и молят да пазят фронта. Аз се тревожа, защото виждам къде отиват работите и виждам как могат да се оправят. *Аз знам много добре, че всичките закани на раздразнените войници няма да се сбъднат, че те никога няма да се споразумеят да извършат върховната лудост да напуснат фронта,* но разбирам, че ако се остави да се развиват взаимните им убеждения, в някой критически момент няма да си изпълнят дълга и ще отстъпят... Да се запомни нещо, за което, ако сме живи, ще говорим един ден: днес държавата и правителството имат нужда преди всичко и неотлагателно да се издигне духът и да се въдвори дисциплината на фронта. Това постигнато, правителството *ще може да си изработи политика за тази година и за началото на идущата* (1919).»

Още по-категоричен от Генадиева в твърденията си, че е могло да се сключи сепаративен мир, е Никола Начев, един адвокат от гр. Самоков, през време на войната началник на транспортното отделение при Главната квартира. На въпроса на комисията, имал ли е възможност Малинов да сключи сепаративен мир, този познавач на «международното положение» без всяко запъване е

отговорил: «Малинов имаше пълна възможност да сключи сепаративен мир. Нямаше никакви пречки, които да му пречеха да сключи такъв мир.»*

На Начев не можем да противопоставим, както на Генадиева, някое писмо, но мислим доста е да кажем, че е било пренаивно от страна на комисията да се ориентира по тъй големия въпрос за сепаративния мир, който я е интересувал от показанията на един политически експерт, взет от тила, от транспортното отделение при главната квартира! Доколко подобна една «експертиза» чрез разни съмнителни свидетели, към услугите на които е прибягнала комисията, е наивна примерно, следва от факта, че свидетелят генерал Станчев пък, който несъмнено е бил по-компетентен от колегата си Начев, защото през време на войната е бил натоварен с разни политически мисии, твърди, че цар Фердинанд не само бил за сепаративен мир, но тъкмо затуй само бил сменил кабинета на д-р Радославова с този на Малинова, за да даде на последния възможност да сключи тоя мир**.

Свидетелят пък Д. Цоков, на няколко пъти и в разни държави наш пълномощен министър, в противоположност на генерал Станчев е утвърдил пред комисията, че цар Фердинанд винаги е бил за война — война докрай, — което било накарало свидетеля да се откаже от идеята си да му предаде някакво си английско предложение за мир***.

Но докато Цоков е поддържал, че цар Фердинанд е бил против всяка акция за мир, д-р Момчилов[52], бивш подпредседател на Народното събрание, е настоявал пред комисията да знае, че не само цар Фердинанд е бил за сепаративен мир, но че тъкмо той бил лицето, което чрез австрийския император Карл[53] е действувало за сключването на такъв мир. Думата в случая е за известната мирна акция на императора чрез Пармския херцог Сикст.

За всичките тия понякога тъй куриозни мнения и твърдения на свидетели с различна култура, знания, обществено положение, политическо възпитание, а някои и с еластична съвест, доста е да се каже: така знаят, така баят, за да минем на другия въпрос, който е по-важният: бил ли е предлаган наистина на българското правителство някога сепаративен мир, от кого и кога точно?

---

* Стр. 172—173 от доклада. — *Бел. авт.*

** Стр. 169 от доклада. — *Бел. авт.*

*** Стр. 180 от доклада. — *Бел. авт.*

Самата комисия твърди, че официално никога и от никого такъв мир не е бил предлаган на кабинета. «Никакви за това официални документи не са били намерени в държавните архиви.»

Но, от друга страна, комисията е направила уговорката, че ако официални документи не са съществували, то те успешно се замествали със свидетелски показания и с частни документи, които установявали, че предложения за сепаративен мир били правени на правителството.

Имената на свидетелите, които по тоя въпрос има предвид комисията, са изброени в доклада ѝ, а що се касае до «частните документи», тя е оставила на читателите сами да ги дирят в многобройните приложения към нейния доклад.

Въпросът наистина е важен и не могат да бъдат оставени неанализирани показанията нито на един от свидетелите, които комисията е посочила в доклада си. Нека почнем с преценката си от показанията на Димитър Мишев[54], известен български общественик, и Марин Ничев, бивш голям наш магистрат.

При разпита на тия господа въпросът се е въртял около едно писмо на Д. Мишев, което според самата комисия било прочетено нам много късно, едва един ден преди пробива на Добро поле, когато, разумява се, не е могло вече да става и дума, според самата комисия, за някакъв сепаративен мир.

Тази нейна констатация очевидно е от значение, но ние не ще искаме да правим от нея капитал за нашата защита, предпочитайки да я подирим в самите показания на Мишева и Ничева, около имената на които от недобросъвестни политически противници на правителството навремето се бяха създали много измислици и инсинуации. Едва ли не от покривите на своите партийни клубове противниците му се провикваха, че при посредничеството им бил му предложен сепаративен мир и то го било отблъснало.

«С никакви чужденци не съм говорил, нито ми е говорил за мир — казал на комисията Д. Мишев, — и не съм могъл да съветвам Малинов за такъв или друг сепаративен мир, защото нищо конкретно не съм могъл да му предложа от името на тази или друга държава... Не е вярно също, че уж Иван Евстатиев Гешев, бившият министър-председател бил ми е говорил, че някакъв английски консул бил ми направил предложение за сепаративен мир.»

Това са то показанията на Д. Мишев. В тях няма нищо повече. Как тогава може да се твърди, че чрез него ни е бил предложен някакъв си сепаративен мир?

Що се касае до показанията на М. Ничев, комуто Мишев е писал своето писмо, четено нам, те са важни в друго отношение. Комисията твърди, че сме били посрещнали писмото на Мишев, когато ни е било четено от Ничев «хладно, като че ли не се касаело за България». Това е една също тенденциозна измислица.

Ето що е казал по тоя въпрос сам Ничев в писмото си с което бил отговорил на онова на Мишев*: «Той (Малинов) изслуша с най-голямо внимание писмото, благодари за сведенията и заключи, че идването ти тук още повече се налага.» В същото си писмо Ничев съобщава на Д. Мишев, че сме му били заявили, какво ако бихме могли, бихме сключили мир. Това са то фактите.

Истина е обаче, че и според показанията на Ничев, както той ни е чел оня пасаж от писмото на Мишев, в който се казвало: «Да се сключи по-скоро мир, но мир, който да гарантира целостта на България», усмихвайки се, били сме му казали: «Хем сепаративен мир да сключим, хем да запазим целостта на България.» При това в показанията си Ничев е обяснил, че той е разбрал писмото на Мишева, в което за сключването на сепаративния мир се е турило условието «целостта на България», че Мишев бил *за оня нейни граници, които по онова време е държала армията*. Ясно е, че на тия условия мирът е бил абсолютно невъзможен. И като е така, не сме могли да не се отнесем иронически към идеята на Д. Мишев за «целостта на България», тъй както той я разбира, като съществено условие за сепаративния мир.

Особено, така да се каже, почетно място е дала в своя доклад комисията на показанията на някой си запасен подполковник Емануил Николов**, който се бил явил пред министъра Костурков[55], за да му предаде, че американският консул Мърфи[56] бил ни предлагал мир, но също сме го били отклонили. Костурков бил посъветвал свидетеля да не говори за това, да мълчи, «защото ще му вземат главата». Който би си дал труд да прочете показанията на Николов, би констатирал, че свидетелят не

---

* Стр. 176 от доклада. — *Бел. авт.*

** Стр. 183 от доклада. — *Бел. авт.*

се е оплаквал пред комисията, че Костурков го заплашвал да му вземе главата. Това, най-после, не е най-важното.

По-добре е да оставим настрана всички свидетели, които повечко или по-малко свързват своите повествования за сепаративния мир с името на отличния наистина приятел на България, бившия американски консул Мърфи, защото последният в едно свое писмо, което навремето си беше обнародвано, заявява, че никой повече от Малинов и Ляпчев не е желаел мир, че никога нито от свое име, нито от онова на правителството не им е правил предложение за мир, че никой повече от тях не би бързал да го сключи, ако той би бил възможен. Логично и добросъвестно ли е постъпила комисията, като е игнорирала обясненията на Мърфи, а е изградила обвиненията си върху показанията на лица, които са говорили с него, за това ще има да съди всеки, както намери за добре.

Но ето самото писмо на Мърфи, изпратено от Стокхолм, Швеция, до Григор Василев[57], бивш министър*: «Получих в тоя момент писмото Ви от 4 юли и Ви благодаря много, загдето сте мислили за мен него ден. Мъчно ми е обаче да науча от писмото Ви, че името ми е било употребено във връзка с някакво си предложение за мир на България, направено от Съединените щати през август 1918 г., което предложение, съобщава се, г. Малинов и г. Ляпчев отказали да разгледат. Не мога да си въобразя откъде произлиза това съобщение, тъй като никакво подобно предложение не е правено било от страна на моето правителство или пък от Съглашението. Ако бих имал това щастие да бъда упълномощен да направя такова предложение, не се съмнявам нито най-малко, че както г. Малинов, така и г. Ляпчев биха го с радост приели, понеже аз знаех голямото им желание за мир. Аз винаги хранех надежда за подобно предложение да се направи от страна на Съглашението, но уви, това никога не стана. Ваш искрен, Д. Мърфи.» Останалите свидетели, от показанията на които се било установявало, според комисията, че Англия и Франция още от 1917 г. се стремели «да откъснат България от Централните сили, като й предлагали много износни условия за мир», са Йосиф Ангелов, Д. Цоков

* Дължим да изкажем на г. Василев нашата благодарност, защото, бидейки в чужбина като политически емигрант, можа да набави някои важни за нас документи. — *Бел. авт.*

и Ганчо Иванов. Нека се спрем с по няколко думи и върху тия показания.

Като започваме от Ангелов, нека запомним добре, че според собствените му показания той нито директно, нито индиректно, никакви предложения за сепаративен мир от страна на Англия не е правил на кабинета ни, защото, когато бил отишъл на «ръководящите фактори на английската външна политика»(?!), имената на които не желаел да съобщи, казали му, че не могли да направят никакви предложения, тъй като кабинетът Малинов при поемането на властта бил заявил, какво ще следва политиката на своя предшественик.

Същият този българин, който се е занимавал във време на войната в Англия с комисионерство или търговия, разправя, какво през 1917 г., още при управлението на д-р Радославов, приятелите му, ръководящите фактори на английската външна политика», били предложили чрез него на България сепаративен мир на база да ни дадат Македония с Битоля и Скопие, независимо от това — Серес, Драма, Кавала, Добруджа и пр., а срещу всичко това пък България трябвало само да позволи «да минат съглашенските войски по българските железници».

Ако на тия басни би могъл някой да даде, както е дала комисията, вяра, то той не би могъл да не схване, че въпросът не се е касаел за сепаративен мир, но пак за война, но с друг вече фронт.

Според комисията сепаративен мир бил предлаган на правителството от Англия не само чрез посредничеството на Ангелов, но и чрез това на Д. Цоков, бивш наш пълномощен министър.

Това също, разумява се, е една неистина, защото споменатият свидетел е казал на комисията тъкмо противното. Той е твърдял пред нея, че след идването на власт на кабинета ни бил намерил в началото на август месец в Женева някой си Edwars, който водел там английската пропаганда, и отворил пред него дума да мир, но Edwars му отвърнал, че за сепаративен мир не могло вече да става дума.*

Що се касаело до Франция, то тя според свидетеля се била отказала от идеята за мир и решила да води война до победата още при идването на Клемансо[58] на власт.

---

* Стр. 180 от доклада. — *Бел. авт.*

Казаното прочее от свидетеля е в пълно противоречие с онова, което му приписва комисията, че е казал пред нея. Но затова то напълно кореспондира със следните два важни и красноречиви документа, които бидоха изнесени навремето си в Народното събрание. Единият е писмото на Лондонския балкански комитет[59] до министър-председателя Стамболийски, а другият — писмото на бившия французки посланик и началник на политическото отделение в Министерството на външните работи при кабинета Клемансо. Ето първия от тях:

«Драги председателю! Както разбирам, съденето на бившите министри, сега затворени в Шумен, ще започне през следващите седмици! По тоя повод искаме да дадем следните обяснения.

Признавайки, че държанието на г. Малинов беше едно от най-приятелските към нашата страна, ние, заедно с другите, използвахме случая от идването му на власт през юни 1918 г., за да наблегнем по-настойчиво върху нашето правителство, изтъквайки нуждата за едно споразумение с България, ако то би било възможно. Г. Малиновата репутация като един държавник, разположен към нашата страна, не бе непозната в нашето Министерство на вътрешните работи, макар че той няма толкова големи лични познанства между правителствените лица в Англия, както г.г. Гешев, Данев и Маджаров[60]. Едва след три седмици, откак г. Малинов бе министър-председател, лорд Роберт Сесил[61] в съгласие с нашето правителство повдигна въпрос в Париж за направяне стъпки за мир с България. (Рапортът от разискванията биде впоследствие обнародван във французкия в. «Журнал».)

Лорд Роберт Сесил не можа да убеди французките властници, че мирът е възможен без по-нататъшни военни действия. Големите грижи на г. Малинов за мир със съюзниците *бяха общопризнати* не само от българските неофициални приятели в страната ни, но и от английското Министерство на външните работи. Добрите чувства спрямо Сърбия в Англия бяха толкова силни през време на войната, та идеята за едно споразумение с България имаше много малък шанс, даже и ако България би била готова да се откаже от всички претенции върху Македония или Добруджа и Егейския залив. Общественото мнение тук не би се отказало да поддържа нещо по-малко от война докрай, до пълна победа.

Следователно никакви обвинения не могат да се хвърлят върху г. Малинов и неговите колеги, че те са пропуснали да сключат мир. Те нямаха случай, още по-малко време, да сторят това. Като знаем народното чувство в тази страна, намираме, че е справедливо да кажем позитивно и категорично: английските приятели на България не биха желали да интервенират във вътрешните работи на България. Те искат да се въздържат скрупульозно, както се въздържаха и по-рано от каквито и да било мнения за работи, за които се чувствуват неупълномощени и некомпетентни да говорят. Но те считат за свой дълг да обърнат внимание на Ваше Превъзходителство върху положението на фактите, упоменати по-горе.»

Ето пък писмото на Палеолог до Милюков[62] с дата 16. XI. 1922 г. «Вие искате да събера спомените си, които биха Ви позволили да прецизирате известни точки от разговорите, които Вие и аз имахме върху България през пролетта на 1917 г. Аз си спомням в действителност, че през това време, на 6 април именно, Вие ми разправихте Вашето горещо желание да изведете България до положението да се откъсне от германската коалиция. И наистина аз не можах да не се съглася по принцип с Вашето желание, което се оправдаваше от много политически и стратегически съображения. Но аз се предпазих от опасенията да се започнат от софийския кабинет преговори, на които предметът, повече или по-малко станал известен, *би предизвикал по необходимост пожертвуване на сръбските интереси в Македония*. Вие ми отговорихте, че според Вашето разбиране Сърбия ще получи щедри компенсации откъм Сава и Адриатическо море. Тогава аз Ви забелязах, че този въпрос остава въпрос от общата политика, който трябва да се разисква между всичките съюзници.»

Към двете писма нека добавим и още едно на известния английски деятел Лорд Роберт Сесил. Между другото той пише следното: «Моите възпоменания са малко смътни... Аз съм убеден, че е вярно, какво на 11 юли 1918 г. аз загатнах за възможността да се отпочнат преговори с България, обаче представителите на другите сили, и особено на Франция, бяха *общо заедно противни на това предложение.*»

Предпоследният от цитираните документи визира 1917г., а другите два — 1918 г. От всичките обаче, които изхождат от авторитетни лица, следва, че по-рано, още преди

поемането властта от нас, Съглашението не е искало друг мир *освен мир чрез победа*, който би го освобождавал от всички неприятности, особено с малките му съюзници, по въпроса за концесиите, които може би един мир чрез разбирателство би наложил да се правят.

Най-после комисията цитира в полза на своята теза още двама свидетели — д-р Никола Генадиев и някой си Ганчо Иванов. За първия не ще говорим вече, защото се занимахме с него по-рано. За втория бихме посъветвали всеки да прочете изцяло доста дългите му показания*.

От тях се установяват много неща, които свидетелствуват добре от какви нечисти извори е черпила комисията материали за обвинението ни в измяна към отечеството.

Като говори за «мирните» френски и английски акции през 1917 г. на Йосиф Ангелов, с когото също се занимахме вече, Генчо Иванов разправя между другото как за делото им за сепаративния мир били теглени не един път пари от английското правителство, как за същата цел щели да се дадат 200 хиляди франка и от френското правителство на писателя Иван Андрейчин[63], как по тая работа бил станал посредник, според израза на самия Иванов, някой си мошеник капитан Иванов, как главният «деятел» за сепаративен мир, някой си Давидов, бил издавал в. «Република», парите за който му били давали сърбите, и т.н.

От всички тия и тям подобни данни се теглят заключения ни повече, ни по-малко за уж отблъснатите от правителството ни усилия на Съглашението «да откъсне България от Централните сили».

От подобни доказателства, не ще и дума, могат да губят само обвинителите, но не и «обвиняемите».

Сигурно зле би се изтълкувало, ако, завършвайки с анализа на свидетелските показания, нищо не бихме казали за някакво уж направено нам предложение за мир при посредството на бившия министър-председател Иван Евстатиев Гешев.

По това «предложение» комисията била разпитвала бившия министър Д. Ябланski[61], а не самия Гешев. Ябланski обяснил, че наистина Гешев му бил писал за мира, но в смисъла да се направи за него каквото се може, и то по-скоро, защото над България били надвиснали «черни облаци». И толкова! Колко е далеч всичко това от бас-

* Стр. 176 и 177 от доклада. — *Бел. авт.*

нята, че чрез Иван Евстатиев Гешев бил предлаган на България сепаративен мир от Съглашението!

Да минем сега към «документите», от които, това се каза вече, комисията не цитира нито един, изпращайки ни да ги подирим в приложението към доклада ѝ. Беше по-добре тя да ги посочи сама, да ги цитира изрично. Това не е направила. И все пак от тия *непосочени* документи тя твърди, че се било установявало, какво Съглашението било подканило правителството на Малинов за сепаративен мир, но то не се отзовало на поканата.

Подчертаваме: такива документи няма. Ако биха съществували, комисията сигурно изцяло би ги цитувала, както това е направила със свидетелските показания. Под думата «документи» впрочем може би тя да е разбирала донесенията на някои от дипломатическите ни агенти в чужбина, пълни с извадки от разни вестници, в някои от които са били предадени частни мнения на някои официални и неофициални лица за евентуалното бъдещо развитие на събитията. Тия донесения или рапорти, също тенденциозно подбрани, са обнародвани в доклада ѝ.

Ние поддържахме обаче противното на твърдението на комисията, какво нито в един от тия рапорти не се съдържа поканата на Съглашението към кабинета за сепаративен мир. В тях са зарегиструвани само някои мнения, мисли на разни лица, официални и частни, с които са беседвали нашите дипломати, и статии на разни вестници, от които те се сметнали за нужно да направят извадки, смятайки, че те биха могли да интересуват София.

Така Недков[65], бившият пълномощен министър, бе ни пратил извадки от вестниците «Victoria» и «Neue Roterdamishe Kurier», според които «между съюзниците имало едно течение, което искало споразумение с България». Пълномощният ни министър Х. Мишев[66] ни бе пратил извадки от «Morningpost», според който «Съединените щати в настоящия момент (15.VIII.1918 г.) нямали никакво желание да преговарят или даже да мислят за мир»*. Ще се каже сигурно, че писанията на «Morningpost» са без значение, защото ако Америка по онова време се е изказвала против мира, то тя е нямала предвид България.

---

* Стр. 191 и 193 от доклада. — *Бел. авт.*

За да се разсеят всякакви съмнения по тоя въпрос, нека цитираме друга една телеграма, пратена ни от нашата легация в Берн*: «На в. «Таймс» съобщават от Атина, че Уилсон бил заявил, какво едни преговори за сепаративен мир с България или Турция не биха намерили одобрението му, *даже ако това бъде предложено от Съглашението.*»

От тоя род «документи» има много в доклада. Тях ли има комисията предвид, като твърди за направените ни от Съглашението покани за сепаративен мир? Или тя има предвид други? Тогава нека още един път се попитаме: кои са те? Защо изрично не са били посочени от нея в доклада?

Това са то свидетелските показания и документите — «несъмнените» доказателства на комисията, — върху които тя е изградила чудовищното си срещу нас обвинение.

От анализа прочее, направен от всичките цитирани от изпитателната комисия доказателства, биха могли да се направят само следните няколко заключения:

1. Че кабинетът Малинов — Костурков е желаел повече от неговите обвинители мира, че той чрез шефа си веднага след сформирането му е заявил на главнокомандуващия генерал Жеков, че ще работи за мир, че неуклонно ще върви към него с Австро-Унгария «с цел да принуди Германия да поиска мир и въпреки нея да подири изход от войната».

Това са буквално думите, с които според свидетеля Малеев** Малинов бил очертал пред главнокомандуващия политиката си по въпроса за мира. В същия смисъл той е потвърдил своята политика на австро-унгарския пълномощен министър граф Чернин. По-късно, но преди още да бе предприел своята мирна акция граф Буриян, шефът на кабинета в писмото си до царя с дата 7 август 1918 г., го е предизвестил, че правителството ще иска да тури край на войната. За тоя мир правителството е работило колкото и както е могло. То не е искало и е нямало правото от гледна точка на държавни и народни интереси лудешката, прибягвайки към рискувани авантюри, да върви към един мир «на всяка цена», защото в такъв случай, вместо да дадеше на народа си мир, рискуваше да го вмъкне в нова война.

---

* Стр. 197 от доклада. — *Бел. авт.*

** Стр. 82 и 83 от доклада. — *Бел. авт.*

2. Че никога и от никого на кабинета Малинов-Костурков не е бил и не е могъл да бъде предлаган сепаративен мир, защото по времето, когато тоя кабинет управляваше България, Съглашението по свои съображения се стремеше вече *не към мир чрез споразумение, а към мир чрез победа*, която да му позволи да продиктува на победените народи условия, каквито то би поискало, сир. да има един мир, какъвто се подписа по-късно във Вейрсайл[67], Ньой и Трианон[68]. «Мирът» на Уилсон, председателя на Северноамерканските щати, беше, както това доказа времето, само един мир за международна политическа пропаганда.

3. Кабинетът Малинов—Костурков чрез шефа си през всичкото време на своето управление е държал в течение на работите всички партии, които го крепяха и без доверието на които той не би могъл да държи властта нито един ден. Тоя факт не е могъл да бъде отречен и от един от ожесточените му политически противници, бившия министър на просветата Омарчевски. В показанията си, дадени пред изпитателната парламентарна комисия*, той е натъртил дори, че «нaчесто партиите на тогавашния Блок[69] са били викани на «съвещание» от Малинов.»

4. Че кабинетът, в съгласие с партиите, е смятал, какво зад гърба на съюзниците ни не е могъл да сключи мир, но че *е направил всичко, що е зависело от него, да склони цар, главно командуване и съюзниците ни да сключат мир.*

5. Че изпитателната парламентарна комисия не е искала да издири истината. Задачата ѝ е била да стъкми на всяка цена едно обвинение срещу нас. Тя го е изразила главно върху свидетелските показания. Правниците считат обикновено свидетелските показания за едно от най-несигурните доказателства за издирване на истината. Несигурността, повече опасността за истината, е в естеството на свидетелските показания. Те обикновено са субективни и тяхната пълнота, точност, достоверност, искреност и т.н. зависи само от индивидуалните морални и интелектуални качества на свидетеля.

Особено пък трябва да кажем, че са несигурни свидетелските показания за издирване на истината в областта на политиката, на острастените политически и партийни борби. В тия области не правникът, а политикът вече би казал: свидетелските показания не само не са сигурни, но са просто

* Стр. 80 от доклада. — *Бел. авт.*

непригодни и опасни за издирването на истината. И това трябва да бъде толкова по-вярно за случаите, като тия, които ни занимават, и в числото на които е сложният и деликатният въпрос за възможността да се сключи сепаративен мир към края на войната.

Тия, които хвърлиха против кабинета обвинението — «измяна към отечеството», много добре знаеха, че неговата наистина предпазлива, тактична и при дадени обстоятелства единствено възможна политика за привършването на войната не може да бъде квалифицирана като престъпление, че той за нея не би могъл да понесе нито конституционно-политическа, нито углавна отговорност, та затова и създадоха специален за наказанието му закон. Текстът му бе нагласен за случая: «вършат измяна и се наказват... и ония лица... които са пропуснали *благоприятните* времена и обстоятелства за привършване на войната.»

БЛАГОПРИЯТСТВУВАШЕ ЛИ КРАЯТ НА 1918 г. ЗА СЕПАРАТИВЕН МИР?

Съществения елемент от правна гледна точка за състава на престъплението «измяна», тъй както то е определено от цитирания закон, не е да бъдат установени такива или други временни обстоятелства, при които би могла да бъде привършена войната от 1915 до 1919 г., а да бъде доказано, че тия времена и обстоятелства са били «благоприятни» за нейното привършване.

Благоприятни ли бяха времената и обстоятелствата, при които ние се намерихме при привършването на войната — ето въпроса, с който се налага също да се позанимаем малко, тъй като комисията му е отделила в доклада си особено място.

Кабинетът пое управлението на 21 юни 1918 г., а на 29 септември бе сключено Солунското примирие. Защо тъкмо това време, и то тъй късо, трябваше да се сметне от комисията като най-благоприятно за ликвидирането на войната, а не някое друго, което го предшествуваше? Затова ли, че през него време на България е бил предлаган наистина мир, а тя го била отблъснала? Ако бихме се поровили в минало-

то, бихме констатирали обратното: че България и съюзниците ѝ не един път са правили предложение за мир на Съглашението. Но това е последното, което не е искало да чуе за тях.

Такива предложения впрочем се правиха и от други политически фактори: — от Римския първосвещеник, Негово Светейшество папата, и от някои други неутрални държави. Поиска настойчиво мир най-сетне и *лично* австро-унгарският император Карл. Само върху тая акция нека кажем няколко думи, за да направим заключението си, което преследваме.

Мирната акция на Бурияна от 1918 г., на която парламентарната изпитателна комисия е посветила, както видяхме, много страници в своя доклад, нито бе първата, нито бе от най-енергичните и смели постъпки на бившата монархия на Хабсбургите, за да се тури край на войната, за да се излезе от нея чрез един сепаративен мир, а ако би се наложило, и с *цената дори на измяна спрямо съюзниците си*. При все това тя не успя. В книгата на принц Сикст де Бурбон «Австрийското предложение за сепаративен мир» са зарегиструвани следните поучителни факти. Австрийският император лично бил предприел постъпки за мир още в края на 1916 г. По-късно това предложение го е подхвърлил и австрийският министър на външните работи граф Чернин. От постъпките обаче на императора за мир нищо не било излязло. Тогава императорът се решил наново през 1917 г. чрез принц Сикста да поиска от Франция сепаративен мир на базата на задоволяване на французките, белгийските и сръбските искания. И това предложение не е било прието. Толкова повече Съглашението, ще кажем ние, не можеше да бъде за сепаративния мир през 1918 г., защото за него бе станало вече ясно тогава, че то ще може да има мир, какъвто желае, чрез победа, а не чрез споразумение, при което щяха да му се искат разни концесии.

Може ли тогава сериозно да се поддържа, че към края на войната, когато управлявахме ние, времето е било едно от «най-благоприятните» за сключване на мир? Подобна теза не търпи критика. Още по-малко би могла да я издържи другата: че тогавашните обстоятелства, когато управлявахме, особено благоприятствували за мира.

Ако е думата за пораженски мир, не бихме отказали да признаем, че за такъв мир наистина обстоятелствата бя-

ха доста благоприятни, защото за него мир се водеха по онова време енергични агитации от някои български и неприятелски среди.

Като специални обстоятелства, които били благоприятствували за сключването на сепаративния мир от нас, комисията е посочила лошото състояние на армията, което не сме могли да не знаем, и факта, че на евентуалните ни усилия да сключим мир не би могъл никой да се противопостави.

По последния «факт» ние вече направихме своите възражения по-рано, няма защо да се връщаме към тях и тук наново. Що се касае пък до състоянието на армията на нашия и на Западния фронт, то не можеше да бъде в очите на правителството друго, освен такова, каквото ни го представляваха компетентните лица. Изпитателната комисия е констатирала в доклада си, че те са ни заблуждавали, че понякога са ни давали неверни сведения. Вместо от тоя факт комисията да извади всички налагащи се заключения, тя е извадила само едно, че виновниците за лъжливите информации в случая трябвало да отговарят. Тя не поиска да разбере, че за сведенията, идещи от компетентни и оторизирани лица да ги дават, правителството не е могло да не държи сметка. Съзнавайки впрочем това, комисията е подчертала в доклада си, че кабинетът е имал и други сведения, идещи от други източници, та като е така, трябвало и тях да ги има предвид, когато е преценявал положението на различните фронтове, състоянието и духа на армията.

Истина е, ние сме били в притежание и на такива сведения — това са различните войнишки, офицерски частни писма, които изобилствуват в доклада на комисията. Правителството е държало сметка и за тях. Това най-малкото следва от факта, че вече на 7 август бяхме обърнали вниманието на царя върху лошото състояние на армията и на страната. Същото се установява и от показанията на полковника Нойков, началник на оперативния отдел при Главното командуване. Когато му се е предала от комисията телеграмата с дата 21 септември 1918 г.,* в която между другото съобщаваме на царя, че мислим какво вече нямаме армия достатъчно годна да продължи войната, той е забелязал: «Изглежда, че г. Малинов се е отклонил от

* Стр. 206 от доклада. — *Бел. авт.*

мнението на началник-щаба[70] на армията, според което нашите войски биха могли да издържат войната до пролетта на 1919 г.»

Правителството прочее е държало сметка за «всички сведения» по всички въпроси, които така или инак са достигнали до него, но то не е могло да игнорира най-вече сведенията на държавните органи и да гради своята политика само, както повидимому комисията иска, върху войнишките писма и върху такъв един документ като «формулата на офицерите от IV армия» с дата 1 септември, приложена също към доклада на комисията, според която България би трябвало «да преговаря за мир като равна и да не моли като победена».

Сигурно тоя пасаж от формулата на «офицерите от IV армия» не е бил забелязан от комисията. Инак тя не би я цитувала против нас като доказателство, че мирът би трябвало да се сключи на всяка цена, че такова било искането на армията и на офицерите по-специално.

Че командуващите лица на армията са били на мнение, какво състоянието на армията ни не е било лошо, следва от един поразителен факт: на 23 септември, след пробива вече на Добро поле и само един ден преди разгромяването на главната квартира в Кюстендил от разбунтувалите се войници, ние за излишен път бяхме поканили главната квартира да бъде най-после искрена, да не укрива истината и да ни каже откровено действителното състояние на армията*. На тъй сложените въпроси на главното командуване същия ден началник-щабът на действуващата армия генерал-майор Бурмов[71] е отговорил: «Армията е още дееспособна, макар и не в такава степен, както всички очаквахме. Първата армия е здрава, на нея може да се разчита. От XI армия само III дивизия е деморализирана и части от полковете, придадени към II дивизия. При такова положение не може и дума да става, че армията не може да воюва. Тук-таме се явяват непокорства, но те не са в размер такъв, за да ни накарат в тоя момент да прекратим борбата с враговете. . . Армията и народът ни се намират в положението на Италия през време на офанзивата от страна на съюзниците ни при Изонцо. Както тогава съюзниците я подкрепиха навреме и в късо време я

* Стр. 307 от доклада. — *Бел. авт.*

подобриха в степен да нападе, тъй и в нас това е възможно*.

Не тия ли обстоятелства, че правителството е било заблуждавано по състоянието на армията ни, даже след пробива на Добро поле[72], трябваха да подтикнат кабинета към един мир «на всяка цена», или под «благоприятни» обстоятелства трябва да се разбира оная почти непреодолима съпротива, която самата идея за мир е срещала от страна на разните наши фактори? Когато на 7 август 1918 г. писахме на царя, че народът иска мир и че тоя мир ни се налага, той ни отговори едва на 22 август, в смисъл че песимизмът ни за положението на фронта и в страната, изискващо мир, се дължал на някакво си влияние на военния министър и че леко бихме се изцерили от отчаянието и печалното си настроение, ако бихме отишли в Берлин да видим императора и фон Хинце. Ние, които комисията обвинява в особени симпатии към «военнолюбива» Германия, отказахме да сторим това**.

Или комисията преценява като «благоприятни» обстоятелства, които били ни позволили да сключим мир, фактите на съпротива срещу него от страна на цар, главно командуване и съюзници, дори след като вече под натиска на събитията бяхме изпратили делегатите си да дирят в Солун примирие и евентуален мир?

Против постъпките на правителството, за които е дума, царят бе изказал своето възмущение, и то с най-оскърбителни думи за шефа му, в една адресирана от него до главно-

---

* Пак там.

** Шифрована телеграма до Негово Величество царя, 22 август 1918 г.

«Позволете, Ваше Величество, да отговоря на зачекнатите в последната Ви депеша въпроси. . . Дълг ми се налага да защитя в случая военния министър, който е абсолютно непричастен на писмото, що бях изпратил на Ваше Величество. То е написано изключително под влияние на личните ми наблюдения и официалните сведения, с които разполагах, за състоянието и настроението на тила и фронта. По въпросното писмо нито съм се съвещавал с някого, нито съм го чел някому. То е един строго поверителен и откровен мой доклад лично до Ваше Величество, продиктуван при това от съзнанието на дълг, че нищо, дори интимните страхове и опасения не трябва да се крият от Ваше Величество. Аз съм много поласкан от предложението на Ваше Величество да се представя на Негово Величество германския император и от него лично да почерпя кураж за едно по-оптимистично разбиране на събитията. Но за голямо съжаление това е невъзможно днес за днес, защото маса работи, едни по-спешни от други, изискват моето присъствие тук. . . А. Малинов.» — *Бел. авт.*

командуващия телеграма. Последният пък под влиянието на въпросната телеграма ни изпрати друга, която гласеше: «С учудване научих проявената слабост на нашето правителство без знанието и съгласието на нашите съюзници, без решението на държавния глава, без допитването на Народното събрание да влезе в преговори за примирие и мир с противниците. Това решение на правителството ще има гибелни последствия за каузата на България. Аз като главнокомандуюш на действуващата армия не мога да споделя постъпката и се учудвам, че правителството не е взело моето мнение по въпроса предварително. Макар и болен и далеч, аз трябваше да бъда поне уведомен за взетото решение. Не разбирам защо това не се направи Надеждите ми в писмото ми до Вас № 306 от 26 г.т. се сбъдват. Съюзниците пращат големи войскови части и борбата на Балкана със или без България ще бъде продължена на всяка цена. Но постъпката на правителството може да доведе работите дотам, да стане България арена на военни действия, защото решението за мир ще засили още повече отпадъка на духа във войската ни. Положението, където и да стигнем до пристигането на съюзната помощ, не е безизходно. То ще бъде поправено, макар и с големи усилия. Но трябва твърдост, каквато за жалост досега не проявихме. Моето убеждение е, че унизителните преговори с противниците трябва веднага да се спрат и армията ни да води борбата до пристигането на съюзните войски, за да я продължим по-нататък заедно с тях*.

На 24 септември вечерта в софийския дворец по наше настояване се състоя коронен съвет. Всички министри настояваха за сключването на примирие и евентуален мир. Против тях се обявиха царят и присъствуващият в коронния съвет началник на генералния щаб генерал Бурмов. Покъсно един от дежурните тоя ден офицери в двореца, ротмистър Карастоянов, ни съобщи, че имал заповед при даден знак от царя при излизането ни от двореца да бъдем всички арестувани. Такъв знак не бе даден. Ние излязохме от двореца свободни, решили въпреки волята на царя да поискаме примирие, като сутринта на 25 септември дадохме за това надлежната заповед на главната квартира за спиране на военните действия**.

---

* Стр. 308 от доклада. — *Бел. авт.*

** Телеграма до главнокомандуващия действуващата армия:

Все същия ден, на 25 септември 1918 г., когато делегатите ни потеглиха за Солун, Александър Стамболийски бе приет на аудиенция от царя. И ето какво по повод на нея по-късно той заяви в Народното събрание: «На 25 септември 1918 г. аз имах един двучасов разговор с цар Фердинанд. И убеждението ми беше, че този човек смята да арестува правителството, да докара отново Радославова на власт и да продължи войната. Него го лъжеха, че 10 германски дивизии от Русия ще дойдат тук, че заедно с Макензен ще можем да направим нужното отстъпление до Враца, после до Шумен и оттам с един общ напор ще изпъдим съглашенските войски. Той беше дотам заблуден, че смяташе Германия непобедима и искаше да свали демократите. Демократите знаеха това. Аз ги предупредих: пригответе се срещу атентата на Фердинанд. Тук, в манежа, имаше германски картечници, насочени срещу българското правителство.»

Ето при тия «благоприятни» обстоятелства ние работехме за мир.

«Правителството Ви упълномощава да предложите преустановяване на военните действия по целия Южен фронт чрез английските военноначалници поне за 48 часа, та така да започнат преговори за примирие с цел сключване на мир. Делегати на правителствата за сключване на мир са назначени министърът на финансите Андрея Ляпчев и командуващият втората армия генерал майор Иван Луков[73]. Министър-председател А. Малинов.»

Телеграма до Българската легация в Берн: «Поискайте да видите неотлагателно и в което и да е време американския пълномощен министър в Берн и му предайте, след като преведете на френски следната телеграма на Мърфи, написана на български език и адресирана до секретаря на външните работи във Вашингтон с настоятелна молба от Ваша страна да се предаде немедлено във Вашингтон. Малинов».

Телеграмата на Мърфи: «За секретаря Лансинг[74] във Вашингтон. Българското царско правителство реши да поиска прекратяването на военните действия с Антантата. По негова покана тази вечер заминавам за Македонския фронт, гдето делегатите на българското правителство ще поискат сключване на примирие. Уреждането на конфликтите на Балканския полуостров предоставят на Международния конгрес, който има да сключи общия мир. Българското правителство моли посредничеството на Съединените щати за прекратяване на кръвопролитията.» — *Бел. авт.*

ОБВИНЕНИЕТО В ПРЕДАТЕЛСТВО

Второто престъпление, за което трябвало да отговоря кабинетът Малинов — Костурков не само пред държавния съд, но и пред историята и народа, било «жестокото избиване и малтретиране на връщащите се войници и офицери от фронта през месеците септември и октомври 1918 г.»

Това деяние е подведено от вносителите на предложението за предаването ни на съд не само под ударите на специално вотирания за случая закон, но и под тия на чл. 166 от Конституцията!

Столицата сигурно още помни дните, които дойдоха, след като на 24 септември 1918 г. бе разгромена главната квартира от дезертиралите от фронта някои наши войскови части. Деморализирани, излезли от подчинението на своите началници, те се насочиха към София. Поведоха ги тъмни хора, които в такива времена обикновено излизат на повърхността. Падnаха убити офицери и войници, които им се бяха възпротивили, които не можеха да търпят безчинствата им като тия, на които бяха станали свидетели в Радомир и които е добре и сега да премълчим.

Трябваше да се вземат мерки, всички мерки, които моментът и обстоятелствата налагаха, но не против ония, които, захвърлили пушките си, гладни, боси и голи, бягаха от фронта, за да дойдат час по-скоро в своите селища, да видят близките си, за да се отморят от една страшна, прекарана война, да забравят ужасите ѝ, та чак да заработят за отечеството, от защита на което се бяха отказали само затова, че не им стигнаха сили да го бранят и по-нататък.

Ние ги видяхме. Те минаха през София и отивайки към гарата, за да вземат приготвените тренове, които трябваше да ги отведат по местожителствата им, вървяха с наведени глави, срамувайки се от хората, от себе си и от другарите си, най-после, които се бяха отдали на безчинства и които не искаха да разберат, че безсилни вече да изпълнят дълга си на бойното поле като войници, имаха другия — като граждани да заработят за мира и реда в страната, та да може тя да се съвземе от разоренията и страданията, които ѝ бе донесла една дълга, кървава и проиграна война.

Мерките бяха взети против тия, които буйстваха и безчинстваха. Тях властта посрещна — това не ще отречем — с оръжие, и то затова, че те първи го вдигнаха срещу нея,

намислили да влязат в София, да я опожарят и оплячкосват и да свалят правителството. Те, тия тълпи от разбунтували се, дезертирали и деморализирани войници, не бяха малко. И все пак, преди да се употреби срещу тях оръжие, правителството направи всичко, що зависеше от него, да ги вразуми, да ги накара да хвърлят оръжието си и да се приберат по домовете си. Всичко беше направено, за да се избегне кръвопролитието. Не помогнаха обаче ни молбите, ни заплашванията, ни резоните. Наложи се за съжаление да се прибегне до оръжие. Властта добре разбираше, че в тоя случай ще се дадат жертви и от двете страни. Но за нея беше ясно, че биха били още по-големи, ако откажеше да изпълни дълга си, ако оставеше тълпите да правят каквото щат.

Правителството постъпи така, както на негово място би постъпило всяко друго. Направеното тогава малко покъсно бе таксувано от политическите противници на правителството като злодеяние, като «предателство». Те се помъчиха да го докажат. С тази мисия беше натоварена същата изпитателна парламентарна комисия, която изследваше и другото според нея наше престъпление — измяната.

Защо едното от тях се квалифицира като измяна, а другото като предателство, това не само правникът, но и комисията надали би могла да обясни.

Обвинението ни в «предателство» бе продиктувано както всички други от политически страсти и съображения. То се изгради върху съзнателно изопачаване на общоизвестни събития и факти. Доказателствата на вносителите на предложението за даването ни под съд за предателство са изключително вече показанията на няколко души свидетели,

Нека тук кажем, че показанията на някои от разпитаните от комисията свидетели са укрити от вас. Това е факт, който личи от обстоятелството, че вносителите на предложението за даването ни под съд цитират показанията на свидетеля полковник Кратунков, които не са обнародвани в доклада ѝ, а така и от това, че самата изпитателна комисия още на първата страница от своя доклад е отбелязала, че били разпитвани 72 свидетели, а е обнародвала в доклада си показанията само на 52.

Някои от самите членове на анкетната комисия бяха изнесли навремето си в печата нещо още по-грозно. Така някои от комунистите, членове на анкетната комисия, бя-

ха заявили, че не им бил четен докладът. А Иван Ангелов, също член на комисията, с отворено писмо оповести, че бил против някои формулирани от комисията обвинения, специално против това, с което ще има по-нататък да се занимаем. Не можем с положителност да отгадаем всички съображения, които са продиктували тия постъпки на комисията, но мислим, че с тях биха могли свободно да се позанимаят не само моралистите, но и криминалистите.

При това положение никой не би могъл да ни оспори най-малкото предположение, че укриването показанията на някои от разпитаните свидетели от комисията се е наложило от непригодността им за тезата на обвинителите ни.

Коментирайки показанията на разпитаните от анкетната комисия свидетели, обвинителите ни са дошли до няколко заключения. По-важното от тях е това, че се било «установявало ясно и положително, какво влак с 31 вагони на 28 септември 1918 г. бил обстрелван при семафора на гара Захарна фабрика, натоварен с отпускари, ранени и болни войници без оръжие, че те са мислили да се бунтуват и са бързали по-скоро да си отидат по домовете.»

Че подобно заключение с оная поне категоричност, с каквато го е направила анкетната комисия, не може да се извади дори и от показанията на подбраните и разпитаните от нея свидетели, ще проличи от няколко къси цитати, които се налага да направим от тях.

Комисията твърди, че «ясно и положително» било установено, какво влакът бил натоварен с болни и ранени войници, когато цитираният от нея свидетел на въпроса, беше ли натоварен влакът с болни и ранени, е отговорил: «Не. Санитарният влак тръгна преди нас (обстреляните) за София.»*

Второ. Според същата «ясно и положително» било установено, че войниците в обстрелвания влак нямали оръжие, когато цитираният от нея свидетел е показал: «Офицерът спря влака и каза: — От едната страна ще хвърляте оръжието, а от другата ще слизате. Някои войници казаха: — Досега бяхме способни да носим оръжие; сега не го даваме.»**

Трето. Пак анкетната комисия поддържа, че никой от войниците не бил стрелял, когато соченият от нея сви-

---

* Стр. 234 от доклада, св. Томов. — *Бел. авт.*

** Стр. 230 от доклада, св. Д. Димитров. — *Бел. авт.*

детел е показал: «На машината при машиниста имаше 5 войника. Единият от тях изглеждаше, че беше пиян. Той стреля върху офицера и портопей-юнкерите, от които един падна убит. След това почна да се гърми от двете страни, от вагоните и от юнкерите, които се бяха окопали.»*

Пита се: ако трябваше само със свидетели да се установяват септемврийските събития, развили се под София, то защо не се разпитаха като такива и ония лица, които са били натоварени от военните власти да усмиряват метежниците, или според комисията «да избиват и малтретират мирните и болни войници?» Защо, другояче казано, цялото разследване на тъй скръбната и трагична инак случка около София, по-точно около Захарна фабрика, се е ограничило с разпита само на неколцина подбрани и заинтересувани свидетели? Нима можеше така да се хвърли светлина върху септемврийските събития, да се издири истината и съобразно с нея да се разпределят моралните и юридически отговорности, ако такива съществуваха? Не. Разследването се водеше тенденциозно и затова то остана в рамките на една заинтересувана политическа анкета, на която бяха чужди съображенията на правото и истината.

Нима нещо общо могат да имат с истината и добросъвестността свидетели като някой си Михаил Иванов, който е показал, че преднамерено, по нареждане на властта, са били погребвани живи хора? Нима, от друга страна, би могло сериозно да се поддържа, че ще се намери българско правителство, което съзнателно би организирало избиването и малтретирането на в нищо неповинни хора? Подобна хипотеза трябва да бъде изключена. Това го иска не нашето достойнство, но достойнството на България.

Над показанията на разни съмнителни свидетели, чрез разпита на които комисията е искала да хвърли една тенденциозна светлина върху септемврийските събития около Владая и София, стоят няколко документа, които ще оставим сами да говорят.

След пробива на Добро поле, както казахме вече, някои части от нашата армия все повече и повече се деморализираха. Почнаха да отстъпват и някои от тях още на

* Стр. 232 от доклада, св. Д. Я. Павлов. — *Бел. авт.*

24 срещу 25 септември стигнаха в Кюстендил, разгромиха главната квартира и тръгнаха за София. Това беше силно загрижило не само правителството, но и партиите, които го поддържаха. Всички те изпратиха свои хора да посрещнат отстъпващите и разбунтували се войскови части, да ги успокоят, като ги посъветват мирно и тихо да се завърнат по домовете си, защото инак биха могли да осуетят предприетата вече от правителството постъпка за сключване на примирие и евентуално мир. Една от тия партии, Народният земеделски съюз, направи нещо повече. Чрез едно възвание, подписано от видните му хора, горещо апелираше към всички българи и към войската за благоразумие и самообладание. Ето го:

«Българи! Горещо желаният от страждущето човечество мир вече иде като светъл ден през кървава зора. Но положението на злочеста България е все още в опасност, днес повече, отколкото всякога. Българското правителство направи вече предложение за примирие и мир. Поне в крайно съдбоносни дни трябва всинца да очистим душите си от всяко злопаметство и умопомрачение, да оставим за друго време разправиите кой е крив и кой е прав, за да се възвишим за дълг обществен и да застанем твърдо всеки на своя пост — и войникът, и цивилният. Нека бъдем спокойни и дисциплинирани, та да запазим фронта от разложение, страната от анархия и да улесним по-скорошното сключване на поисканото примирие и мир, а не с неуместни и гибелни саморазправии да му попречим. Трезвост и самообладание, спокойствие и твърдост, та, дай боже, изгряващото слънце на мира да озари жива и здрава България. А. Стамболийски, Д. Драгиев, Цанко Бакалов.»[75]

Резултатите от посочените успокоителни акции на партиите щяха, в това няма съмнение, да бъдат благоприятни. Всички завръщащи се от фронта войници щяха да си отидат по домовете, без нито един човек от тях в нещо да пострада. Но намериха се хора, които поискаха да използват психологичния момент за бунтарски или революционни, както щете кажете, цели и пред София станаха схватки, при които паднаха за чужди грехове инак добри и юначни български войници. Едни от разпитаните свидетели казват, че са били убити десетки, други — стотици, а един от тях, някой си Юрдан Костов — 1500 души.

Числото на жертвите е преувеличено, но колкото и да биха били те, кръвта им тежи и днес върху тия, които ги използваха за свои, за бунтарски цели. С никакви натъкмени свидетели или специално вотирани закони не може да бъде прехвърлена отговорността за тия трагични и печални събития върху кабинета, защото против подобно прехвърляне на отговорности и изопачаване на събития протестират още следните документи. Не ще ги придружим с коментарии, а с пълното им тук възпроизвеждане ще ги оставим сами да говорят.

«Телеграма. 27 септември 1918 г. 6 ч 50 м вечерта. Окръжно до всички градове, села, паланки, войскови части и до целия български народ.

«Днес, 27 септември, бившият цар Фердинанд, династията му и бившето правителство са свалени. България е провъзгласена за народна република. Всички окръжни управители, околийски началници, комендanти, кметовё, войскови началници ще изпълняват нарежданията и заповедите на временното правителство. Те са отговорни за реда в страната. Настоящето окръжно да се разгласи по всички войскови части и на целия български народ. Председател на временното правителство А. Стамболийски, главнокомандуващ Райко Даскалов.»[76]

«27 септември, 9 ч вечерта. София — бившето правителство А. Малинов. От сведенията, които имам, разбрах, че още не сте си дали оставката. Заповядвам Ви това да сторите непременно. Утре ида с войските на републиката и ако това не сте сторили, не отговарям за последствията. Райко Даскалов.»

«Позив. Другари! Всички с оръжие към София. Там са разбойниците, които пазихте досега. Стига толкова. Трябва да им докажем, че ние сме силата. Смърт на хайдутите! Да живее републиката! От местния революционен комитет.»

«29 септември, 9 ч сутринта. До бившето правителство А. Малинов. Ако в продължение на 6 часа не получа известие от София, че бившите власти на бившето царство България са признали новото положение на нещата, ще бъда принуден по насилствен начин да вляза с войските на народната гвардия в София. Д-р Райко Даскалов.»

Цитираните документи свидетелствуват прочее, че не само завръщащите се войски, изобщо армията и населе-

нието са били подканяни към метежи, но че още на 27 септември, следователно преди случката при Захарната фабрика, правителството е било провъзгласено за свалено, републиката е била обявена и на войските на републиката е било заповядано от временното републиканско правителство, че ако кабинетът Малинов—Костурков продължава да упорствува да държи властта, да не признава тая на метежниците, то да бъде свален със сила.

С оглед на това именно положение ние на 27 септември с едно писмо привлякохме вниманието на военния министър върху опасностите, които застрашават да тикнат страната към анархия, и го помолихме да вземе нужните мерки, разумява се, законните мерки за предотвратяване на злото*.

Министърът на войната същия ден ни отговори, че е направил потребното и че ще употреби оръжие срещу бунтовниците само ако те биха си позволили да се съпротивляват с оръжие. Инак те щели да бъдат обезоръжавани и на малки команди разпращани по родните им общини. Такъв е общият смисъл на писмото на военния министър генерал Савов. Така то е било разбрано и от подведомствените му органи. Това следва между другото и от показанията на разпитания от изпитателната парламентарна комисия свидетел Д. Я. Павлов, който е показал, че след като е пристигнал влакът на гара Захарна фабрика, при него доближил един офицер от Военното училище заедно с трима портопей-юнкери, отишъл към влака и започнал да увещава войниците да си предадат оръжието, да не гърмят и че след това всички ще бъдат пуснати по домовете си по нареждане на правителството.

Прочее, не само не е било заповядано да се избият

---

* До г. военния министър 27 септември 1918 г. Г-н полковник Кратунков, началник на железопътните съобщения, ви докладва сега, часът 7,30 сутринта, по телефона, че на станция Радомир има два трена въоръжени войници-дезертьори, които искали да дойдат в София. Обръщам най-сериозно вниманието Ви върху сведенията на полковник Кратунков и искам, щото да се вземат незабавно всички мерки, щото въпросните тук войници-дезертьори да не се оставят да бъдат господари на положението, да вземат гари, тренове и пр., с една реч, да заплашват страната с анархия. Искам, щото незабавно да ми се съобщи какви военни мерки са взети по случая, който визирам в писмото, и изобщо, за охраната на столицата и предпазването ѝ от нахлуване на въоръжени и невъоръжени тълпи в нея. Министър-председател А. Малинов.»

и малгретират в нищо невинни хора «по нареждане на правителството» — безумие, което би могло да се поддържа само от безумци, — но е било дадено нареждане да не се закачат дори «революционерите», но като се обезоръжат, да се разпратят по домовете им. Тази истина е така очевидна, че обвинителите ни, като не са могли да я заличат инак, прибягнали са до една инсинуация: че писмото ни от 27 септември и отговорът на него от военния министър били умишлено натъкмени, за да се създадат доказателства за прикриване «пъклените намерения» на кабинета за предварително обмисления и скроен план от него за избиване на един влак войници, и то болни и ранени. Обвинението е произволно, чудовищно и дръзко. Против него човек може и трябва да протестира, но не и да се защитава.

Не по-малко чудовищно и безосновно е и другото твърдение на обвинителите: че в септемврийските дни на 1918 г. не сме ратували за спасението на България от анархията, а изключително сме се борили с всички средства, с цената на «кръвта и костите на българските войници» за задържането на властта.

Че властта не ни е интересувала и че сме гледали на нея като на една тежест, която бихме поели само защото други не искаха да се нагърбят с големите мъчнотии и отговорности, с които по онова време беше свързано управлението, се установява от много факти. Единият от тях е, че след като се бе привършила вече войната, когато правителството можеше да управлява по-спокойно, то си сложи оставката, само напусна властта. Думата е за оставката, която в знак на протест правителството хвърли на победителите-съглашенци, загдето отказаха да зачетат подписа си върху Солунското примирие*.

---

* ПРЕДСЕДАТЕЛСТВО на МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ
№2477

София, 20 ноември 1918 г.

До господин генерал Кретиен,[77]
командующ съюзните войски
в България

Тук

Господин генерале,

Получих писмото Ви от 19 т.м. под № 11882, с което поканвате българското правителство да даде необходимите нареждания, щото царските войски да опразнят без забава Добружа до границите, определени през 1913 г. Българското правителство е изненадано от тази

Другият факт, който също трябва да се напомни, се отнася тъкмо към времето, което интересува разглежданият тук въпрос. Той е зарегиструван от д-р П. Джидров в брошурата му «Нашето участие в управлението». В нея той констатира, че още на 25 септември сме били повикали представителите на всички блокови партии и сме им заявили, че държим на разположението им всички министерски постове, сиреч, че сме готови да им отстъпим властта. Повече: същият д-р Джидров в споменатата си брошура е отбелязал и друг един, още по-интересен факт: когато сме били предложили на блоковите партии да вземат властта, Стамболийски се бил противопоставил на тая идея, като казал: «Не е време сега да говорите за реконструкция на кабинета или за образуване на нов кабинет. Не е време да се занимаваме с царя. Оставете го.»

Същият Ал. Стамболийски по-късно, вече като министър-председател на България, със своите обяснения, които бе дал на Народното събрание, из основи е разрушил обвиненията, че кабинетът бил заповядал, най-малко допуснал избиването и малтретирането на в нищо неповинни болни и ранени наши войници, че бил извършил някакво предателство. В речта си, произнесена на 26 декември 1919 г. в Народното събрание инцидентно,

---

постъпка, която се намира в противоречие с подписаната на 29 септември т.г. от главнокомандующия съюзните войски на Изтока и българските делегати спогодба за примирие.

Базирайки се на тази спогодба, съгласно която следва да се уреждат отношенията между съюзните правителства и правителството на България, това последното поддържа, че царските войски следва да *опразнят* само окупираните гръцки и сръбски земи, както това е изрично казано в чл. 1 от спогодбата и в неговите очи същата не обема опразването на Добруджа. Освен това чл. 3 от военната спогодба предвижда дори, че две български дивизии ще бъдат употребени «за защита на източната граница на България и на *Добруджа*».

Ясно е следователно, че опразването на Добруджа не влиза в условията, предвидени в спогодбата от 29 септември, която царското правителство зачита и на която то е лоялно изпълнило всички постановления — доказателствата за това са налице. При наличността на тези обстоятелства и тъй като царското правителство се намира в невъзможност да изпълни едно ново условие, което му се налага въпреки спогодбата; не можейки, от друга страна, да наложи тълкуването, което то дава на тази спогодба, царското правителство поднесе на царя оставката си.

Приемете и пр.

(п) Ал. Малинов.

той е обяснил, че в септемврийските дни на 1918 г. и малко по-късно тогавашното правителство е изпълнило дълга си, че на негово място и той би направил същото, защото по онова време демократите «били защитавали държавата против ония, които искали да я революционират, да я разрушат». И тъй, според думите на министър-председателя Стамболийски злодеянието, за което, според парламентарната изпитателна комисия, кабинетът трябва да отговаря пред Държавния съд, пред историята и народа, не е било нищо друго освен един добре и съвестно изпълнен дълг спрямо България.

За Народния земеделски съюз членовете на кабинетите Малинов и Гешев—Данев станаха престъпници от оня ден, когато, изпълнявайки своя граждански дълг на обществени дейци, отпочнаха една енергична, но легална конституционна борба против оная му политика, която според тях беше отрекла осветените за гражданите от основния закон права и свободи, когато рушеше стопанските и морални устои на държавата, която заплашваше съществуването ни като нация.

От тоя ден те станаха за Народния земеделски съюз хора, които трябваше да се поставят извън законите на страната. Те бяха дадени под съд и съдбата им беше предрешена, ако един преврат не беше турил край на едно управление, което не пробираше средства в борбата си срещу политическите противници.

ВОЕННИЯТ ПРЕВРАТ, НОВАТА ВЛАСТ И МЕТЕЖИТЕ

След като изпитателната парламентарна комисия привърши работата си и написа своя доклад, който разгледахме, след като бяхме дадени под съд, правителството на Народния земеделски съюз побърза да направи своя избор на човека, който трябваше да ръководи «Народния съд». То назначи за такъв един от магистратите на Софийския окръжен съд. На «революционната» власт не оставаше, освен да подбере и останалите членове на тоя съд така, щото той бездруго да може да задоволи «възмутената» обществена съвест.

По всичко изглеждаше, че съдът трябваше да заседава в Шумен, и може би в самия затвор, гдето бяхме докарани от известния V полицейски участък в столицата, в който мъчно проникваше светлина и влажните стени на който в миналото са били свидетели не един път на изтезания, на които би могла да позавиди някогашната инквизиция.

Трябваше да бъдем съдени в Шумен, но не в София, защото правителството на Народния земеделски съюз искаше формалността за осъждането ни да се извърши по-бързо, по-спокойно, далеч от обществения контрол, който в столицата несъмнено щеше да бъде по-ефикасен, по-буден, гдето, най-после, по-леко бихме могли да организираме нашата защита, защото за нейните нужди най-малко бяха потребни досиета, които не бихме могли да намерим другаде освен в правителствените архиви в столицата.

На нашите оплаквания и молби правителството отговаряше понякога публично чрез своя печат. То не се свенеше да ни напомня, че въпросът не се касаел за организирането на защитата ни, но за оформяването на една присъда, която от по-рано вече бе издадена срещу нас. Трябва особено да се съжалява, че статии с подобно съдържание понякога излизаха и под перото на тогавашния министър-председател.

Все пак таехме в душата си слабата надежда, че езикът, който се държеше срещу нас от официалните места, е само дан на демагогията, че все пак, макар и да има да бъдем съдени от един специално натъкмен съд, ще ни се даде каква-годе възможност за защита.

Разочарованията, които дойдоха като разплата за тази наша наивност, бяха много големи. Един ден получихме в затвора от председателя на «Народния съд» покана да посочим всичките си доказателства, с които бихме искали да си служим за наши оправдания. Нямаше какво да се прави: без да имаме под ръка нужните данни, ние посочихме в едно наше заявление, колкото това бе възможно, при положението, в което бяхме поставени, своите доказателства и ги изпратихме по принадлежност.

Оставаше да чакаме «правосъдието» да каже думата си. Официозите на правителството усърдно отпочнаха да я подсказват на «Народния съд». Те открито го съветваха да последва примера на Гърция. Тъкмо по това време, както се знае, в Гърция военнополевият съд бе осъдил някои

от гръцките министри на смърт и присъдата бе турена в изпълнение. Осъдените бяха разстреляни[78].

Скоро обаче събитията в България се развиха така, че «гневът народен» се стовари върху другите, не върху нас. Дойде превратът и през страхотните дни на гражданската война бидоха избити всред много други хора председателят на нашия съд, един от прокурорите му и някои от членовете на изпитателната парламентарна комисия.

Не те, разумява се, бяха най-виновните, но така е, когато тълпите се призовават и насърчават да правораздават.

Темида е сляпа, защото съди с вързани очи, а така нареченият «Народен съд» всякога е сляп, защото няма очи да гледа, да вижда, нито разум да разсъждава. Той се движи само от страстите си, от чувството на отмъщение.

Превратът не дойде неочаквано. Той се подготвяше отдавна. За него се говореше едва ли не публично. За подготовката му знаеше, бихме казали, самото правителство на Народния земеделски съюз. Но то малко вярваше, че той ще дойде тъй скоро, тъй неочаквано, както дойде. Нему се струваше, че все още се радва на «народното доверие». И затова през нощта на 8 срещу 9 юни 1923 г. то бе изненадано, намерено «в разплох»*.

Слуховете за недоволство в армията, за готовността ѝ да се намеси в политическите ни борби зачестиха и бяха стигнали и до нас — поне до някои шуменски затворници. Повече: още когато бяхме в V полицейски участък, някои от нас отдалеч бяха консултирани върху уместността на един военен преврат, планът за който бе разработен във всичките му подробности и според който се проектираше съставянето на новия кабинет да се възложи на Христо Славейков, бивш министър и бивш председател на Народното събрание. За това последният беше предупреден.

Съветите, които се дадоха от нас, не задоволиха консултиращите. Не е дошло още време да се назовават открито всички имена.

По-късно, това беше вече през средата на май месец 1923 г., малко преди самия преврат, един от офицерите от Шуменския гарнизон бе съобщил на едного от нас, че превратът се бавел поради колебанията на Софийския гарнизон. И рискът, добави той, да бъде разкрит или осуе-

* В случая: неподготвено.

тен заговорът от ден на ден ставал все по-голям и по-голям, та заговорниците от Шуменския и Варненския гарнизон са били готови да минат и без Софийския. Тази идея беше една от най-безумните. Осъществена, тя можеше да донесе безчетни злини на България. Против нея запротестираха, как да кажем, ония от шуменските затворници, които бяха посветени във възможността на един военен преврат. Слуховете впрочем за него стигнаха до нас не само от военни среди, но и от други. За възможността на превратa бяха много добре осведомени някои от българите, които бяха забягнали в чужбина, особено във Виена, поради преследванията им от властта на Народния земеделски съюз. Ето защо за нас, шуменските затворници, когато ни се съобщи, че кабинетът на Александър Стамболийски бил свален от войската, това не беше изненада. Или по-добре казано — нека си позволим тази шега, — изненадата ни беше досущ същата, каквато и за самото правителство. Ние като него не знаехме и не очаквахме, че развръзката ще дойде тъй скоро, както дойде.

Все пак организирането на 9-юнския преврат и досега още остава неясно дори за ония, които всякога са претендирали и днес все още претендират да са били заговорници. На истинските вдъхновители на превратa обаче все още им се струва, че не е дошло времето, когато би могло да се каже всичко, да се вдигне напълно завесата от едни събития, които трябва да се смятат като едни от най-големите в историята на политическия ни живот през последните години. Пълна светлина върху тях ще има да се хвърли от други, не от тези, които безуспешно са се опитвали вече да направят това. Едни мемоари на тези или онези ще има да разпръснат мрака, който покрива още 9-юнския заговор. Но те ще има да се четат след смъртта на авторите им.

Нам се чини, че тази ни хипотеза не е от най-невероятните, най-фантастичните и че основанията за нея биха могли да се подирят в образцовото изпълнение на превратa. Един от нашите държавници, когото превратът неочаквано за самия него направи министър, написа една брошура — авторът ѝ я нарича дневник, — в която се е помъчил да ни даде историята на някои от фазите, през които е преминала конспиративната дейност на заговорниците, която завърши с 9-юнския преврат. Думата е за Димо Казасов[79]. Брошурата му пък, за която става

реч[80], носи името «В тъмнините на заговора». Тя е написана красиво. На стила ѝ биха позавидели мнозина от нашите белетристи. Тя се чете с интерес, с едно неотслабващо докрая внимание. Но все пак при всичките ѝ от тоя род достойнства големият ѝ недостатък е този, че не е могла да разпръсне тъмнините около заговора, да го обясни и да докаже, че той е дело на тия, които през паметната нощ на 8 срещу 9 юни 1923 г. заседаваха в дома на Иван Русев[81], един от 9-юнските министри.

На 23 април 1923 г. — от тая дата започва дневникът на Казасова — последният бил поканен от Ал. Цанков[82] да дойде в дома му. На 24 април Казасов се отзовал на поканата и отива в дома на Цанков и без много заобикалки последният му предложил да участвува в един заговор, поставил си за цел да свали кабинета на Александър Стамболийски. «Армията е готова да действува, бил казал Цанков на Казасова, но иска да види едно организирано по́литическо ръководство.»*

От думите на Ал. Цанков личи прочее, че армията била безвъзвратно за себе си решила да свали правителството на Стамболийски. От други тя не е очаквала повече освен, когато би се справила успешно със своята задача, да дадат на страната ново правителство. Съгласието си да вземе участие в заговора Казасов е дал по-късно, не в същия ден на разговора му с Цанков. И още по-късно, като на заговорник вече, му било казано, че «техническият щаб» на конспирацията се възглавявал от един волеви човек, полковник Вълков[83], за когото Казасов е счел за нужно кой знае защо да подчертае, че не бил «в добри отношения с царя». Това е то всичкото, което може да се прочете в брошурата му. Останалото е посветено не на факти, които биха били от естество да хвърлят желаната светлина върху заговора, но на личните преживявания на автора на брошурата, на радостите и скърбите му, на неговите страхове, че замисленият заговор би могъл да бъде открит и осуетен.

По-подробно той се е спрял в нея на «техническото» изпълнение на заговора. Но то добре се знае от всички. Не то интересува съвременниците ни и не с него ще има да се занимават историците. И едните, и другите биха искали да знаят повечко от цялата истина за подготов-

* Д. Казасов. В тъмнините на заговора, стр. 11. — *Бел. авт.*

ката и организацията на заговора, а за нея почти нищо не ни е казал Казасов. Тя си остава «в тъмнина».

Когато войската бе свършила вече своето дело, бе свалила правителството на Стамболийски и поверила властта на Ал. Цанков, този последният, ни казва Казасов, заедно с него в качеството му вече министър на железниците и с Боян Смилов[84], министър на правосъдието, ескортирани тримата от гвардейския ескадрон, били заминали за Варна, гдето през нощта на превратa бил царят. И решили да му предложат да одобри превратa, подписвайки указа за назначаването на новите министри, или ако би отказал да стори това, да се върнат в София, за да провъзгласят републиката.

Тук около лекомислените им намерения да провъзгласят републиката тъмнината е още по-голяма. С войската можеше да се свали и се свали едно омразно ней правителство, но надали ще има някой сериозен човек да повярва на Ал Цанков и на Казасов, че тя би се турила в тяхна услуга, за да свали царя и да провъзгласи републиката. Често се говорят, и то най-вече от конспиратори, неща, за да се приказват, но не и да се доказват. «Scribitur ad narrandum, non adprobandum.»* Не е ли по-вярно другото: че войската затова и свали кабинета на Стамболийски, защото искаше да запази царя и неговите прерогативи?!. . .

Нали малко само преди превратa Ал. Стамболийски бе се оттеглил в родното си село, за да изготви, твърдеше се тогава, проекта за изменението на Конституцията — изменение, което щяло покрай другото да засегне правата на държавния глава и да улесни създаването на балканската федерация. От друга страна, замисленото унищожение на партии и проектираното екзекутиране чрез «Народен съд» на народни водачи не бе крайната цел на една вдъхновявана от «червените» политика, но само етап към съобразното с «нуждите на новото време» и «новите народни настроения» реформиране «остарелите държавни институции». Ето тук, в тия замисли се дири от мнозина обяснението на Деветоюнския превратът, идеалното организиране и изпълнение на който е дело на нашата армия, по-точно на една част от командующия неин офицерски корпус. Мнозина от тия, които и днес още наивно мислят, че са автори на превратa, *са само пиончета в политикошахмат-*

* Написано, за да се каже, но не и да се докаже.

ната игра, която умело замислиха, водиха и спечелиха други.

На 9 юни 1923 г. бе повалена съсловнореволюционната власт на Н. З. съюз. Тук-таме последният направи усилия да си я възвърне, но безуспешно, като даде многобройни жертви, в числото на които бе енергичният, деен и авторитетен негов водач. Трагичният край на земеделското управление не бе впрочем само последствие от разкритите му «реформаторски» проекти, които отбелязахме, но и от безбройните му и разнообразни грешки. Всичките те пак на свой ред ще трябва да се обяснят до голяма степен с относително слабата култура на някои от тогавашните земеделски водачи, които при това бяха паднали под влиянието на най-крайните политически течения в страната. Тъкмо затова те не можаха да схванат, че времето и събитията, които бяха ги издигнали до върховете на държавното управление, искаха от тях творчество и успокоение, не разруха и революционни жестове. Управниците на Н.З. съюз не разбраха, че тям се налагаше да бъдат държавници, водачи народни. Те предпочетоха, вместо да водят— да бъдат влачени от тълпите и събитията, от своите и от чужди чувства, страсти и съображения, които понякога и в миналото са характеризирали политическите ни борби, но които никога не са били и не ще могат да бъдат здрава основа на една здрава държавна политика. Сложена върху тях, тя рано или късно, но неизбежно ще рухне. . . Сгромоляса се и управлението на Н.З. съюз, политиката на който се импулсираше предимно от съсловни интереси и страсти. Така той събра и въоръжи срещу себе си на 9 юни 1923 г., от една страна, « конспираторите и армията, от друга — всички останали български граждани, интересите на които бе настъпил. Те си пододоха без всяко предварително споразумение поради общността на интереси ръка и в няколко дни само ликвидираха едно управление, което смяташе, че напълно се е заздравило.

Превратът, свалянето на кабинета Стамболийски, предизвика небивал ентусиазъм в страната. Голяма радост се четеше по лицата на всички. От нея бяха преизпълнени и сърцата на шуменските затворници. Но тя не трая дълго. Сутринта на 9 юни прокурорският паркет при Шуменския окръжен съд получи телеграма от новия министър на правосъдието Боян Смилов със заповед да бъдем пуснати на свобода. Прокурорът се съобрази с това нарежда-

не на правителството и ни съобщи, че можем да разполагаме със себе си както намерим за добре. Но само след няколко часа същият прокурор ни извести, че първото нареждане на правителството се е отменило от София и че трябвало да останем в затвора, да отидем по каушите си.

Още по-късно се даде нареждане, все от София, да ни бъде оставена полусвободата като на «болни» хора*. И за нас потекоха наново нерадостните, мъчителни дни на затворническия живот. Новите ни мъки надминаха старите допреди превората, защото залича, че новите управници ще тръгнат из стария, утъпкания от предшествениците им път, че ще бъдем подложени на нови терзания в името пак на едни увлечения, на лични и котерийни съображения.

Решението на правителството да продължава да ни държи в затвора дълбоко възмущаваше не само нас. То наскърби и някои от военните в Шумен, които от по-рано бяха посветени в плана на съзаклятието. Дойде по едно време един от тях — той и сега командува доста голяма войскова част, — за да изкаже незадоволството си от поведението на новата власт спрямо нас, и ни предложи, ако това бихме намерили за добре, да ни освободят те, военните, и да ни дадат така възможност да заминем веднага за София. Това предложение бе отклонено от ония от нас, на които то бе направено. Струваше ни се, че ако бихме го приели, бихме създали неприятности за правителството, което беше погълнато от немалкото грижи да се справи с ония, които не искаха да признаят новата власт и които в различни кътища на България бяха организирали бунтове против нея. Само сега понякога ни се чини, че

---

* «Телеграма № 3501. 13 юни 1923 г. Шумен. Прокурора. Задържаните бивши министри от кабинетите Данев и Малинов могат като болни, без специално разрешение от министерството, да се лекуват както в местната болница, така и при частните лекари и ако за оздравяването им е необходимо да бъдат по няколко часа ежедневно на чист въздух, допуснете им тая възможност, като за бъдеще относно същото ще се изпълняват само разпоредбите на министерството, а не и на другите учреждения и власти. Министър Боян Смилов.»

«Телеграма. 14 юни 1923 г. В съгласие с началника на гарнизона отредете едно от най-добрите казармени помещения, в което ще настаните задържаните министри от кабинетите Данев и Малинов при възможно най-добри условия. Това помещение ще се счита клон от затвора и ще бъде в пълно ваше подчинение. То ще служи главно за нощуване, тъй като разпоредбата на министерството под № 3501 от 13 т. м. е също в сила. За направеното уведомете министерството. Министър Боян Смилов.» — *Бел. авт.*

не дотам добре сме сторили, като отклонихме предложението да бъдем доведени в София въпреки волята на правителството. Може би, ако бихме го приели, щяхме да направим по-добре — щяхме да се намерим в София с нашите другари бивши министри*, които също като нас бяха дадени под съд за предателство и измяна, но които бяха оставени от новата власт, кой знае защо, да се радват в София на своята свобода.

Тъй като стоенето ни в затвора релативно продължи доста дълго време, то твърде естествено бе да се заинтересуваме защо между нас и другарите ни, за които споменахме, се правеше разлика, защо изобщо продължава да ни държи в затвора една власт, която не отричаше, че поставянето и държането ни там е било едно противозаконно, престъпно дело.

Отговори ни се, че правителството не могло да постъпи другояче по чисто формални причини, че то било свързано с решението на Народното събрание за държането ни под стража.

В устата на ония, които участвуваха в един преврат, в насилствено сваляне на една законна власт, фалшиво звучаха тия думи. 9-юнците не бяха спънати от Конституцията в тяхното неконституционно дело да свалят насилствено едно правителство, но те нямаха куража да поемат по чисто формални причини отговорността да ликвидират сторените от техните свалени предшественици беззакония.

Чувствувайки фалша на своето зле скроено оправдание, правителството на Цанков поиска да обясни факта на държането ни в затвора и с «външни» причини. Тия обяснения по телефона бе дал министър-председателят Цанков на проф. Г. Данаилов[85]. Този последният бе ни ги съобщил с едно писъмце от 19 юни 1923 г., пратено ни от затвора в болницата, в арестантското отделение на която бяхме настанени ние, Тодор Тодоров, Никола Мушанов, Д. Ябландски. Ето писмото на Г. Данаилов:

«Окръжният затвор. 19 юни 1923 г. Драги г. Малинов! Повикан бях по телефона от г. министър-председателя. Говорих от затвора твърде мъчно. Някъде слушаха разговора. Той ми предаде, че по нашия въпрос имало

* Буров[86], Иван Евстратиев Гешов, Рашко Маджаров[87], генерал Савов[88], Димитър Христов[89], Ст. Бобчев[90]. — *Бел. авт.*

«външни» мъчнотии. Надява се обаче в няколко дни да се разреши. Имало много давления от наши приятели за разрешението. Казах му, че въпросът много лесно ще се разреши — наредете да ни отведат в София и ни оставете в къщите. Тъкмо това му се вижда мъчно. Каза ми, че днес ще бъде сложен въпросът за разглеждане официално в Министерския съвет. Той се интересуваше особено от Фаденхехт[91] и Костурков. Поздрави всички други. . . Ваш Г. Данаилов.»

Един ден Райко Даскалов в качеството си на министър също бе казал в Народното събрание, че били ги пратили в затвора «между другото и по външни, международни причини». По също такива все пак, разумява се, измислени претексти поиска да ни държи в затвора и министър-председателят Цанков.

Ние пречехме и на едните, и на другия. Тям бе нужно да не стоим на пътя им, да не го препречваме. Ето това бяха «външните, международните причини», с които напразно и наивно искаха да оправдаят своето беззаконие нашите политически противници.

Както и да е. Един ден по ешелонно, по двама, по трима, бяхме докарани в София и пред къщите ни се поставиха полицейски постове.

До днес още тия, които превратът постави начело на управлението, продължават да култивират легендата, че това са те, които били ни отворили вратите на затвора. Същите те често пъти упрекват шуменските затворници, че били забравили направената им услуга, че им било чуждо и най-елементарното чувство на признателност и благодарност. Това не е вярно. Ние дължим благодарност на всички, които така или инак, повече или по-малко съдействуваха на онова дело, което между другото ни възвърна свободата, която бяха ни отнели политически противници за политически цели.

Но все пак, ако обективно се прецени кому дължим свободата си, на която сега се радваме, ще се констатира фактът, че в това дело заслугата не е най-вече на тия, които искат всецяло да си я присвоят. Шуменските затворници получиха заслужено свободата си, защото те се бориха за нея, защото без техни усилия и страдания не бяха я получили ни те, ни българският народ.

На пръв поглед това изглежда като парадоксално, но все пак това: така. Поради упоритата борба, която во-

дихме срещу режима на Народния земеделски съюз, ние бяхме хвърлени в затвора. Но без борбата ни не щеше да дойде и превратът, който връчи властта на ония, които настояват да претендират от шуменските затворници за признателност. В борбата, която те водиха, те рискуваха да загубят, както и загубиха, не само свободата си, но и живота си — да бъдат избити. Нима това някой би отрекъл днес? Нима не се насъскваха тълпите да ни издавят, да ни избесят? Нима когато бяхме в затвора вече, беше изключена възможността да бъдем изклани?* И тъкмо по време на тия борби и рискове някои от ония, които претендират настойчиво за благодарност и признателност от нас, бяха по едно време «отвъд барикадите», на страната на ония, против които се бореше Конституционният блок, воден от нас, станалите по-късно шуменски затворници. Такива разкрития бяха направени в Народното събрание. Там се хвърлиха по едно време подобни обвинения срещу някои от водачите на Демократическия сговор.

Да, шуменските затворници не отричат факта, че дължат свободата си на авторите на 9-юнския преврат, но те не искат да бъдат толкова скромни, щото когато им се натяква, че им липсвало всяко чувство за признателност, да не подчертаят, че дължат свободата си преди всичко на себе си, на своите борби, че без тях не щеше да дойде и превратът, не щеше да бъде победен и свален един режим, който бе отнел нашата свобода и който бе сковал свободите народни.

Ние искаме тук да кажем нещо повече, нещо по-силно дори: че всъщност тъкмо тия, които претендират, че били ни отворили вратите на затвора, са ония, които искаха те да бъдат затворени за нас за повече или по-малко продължително време. И ако не успяха в това си дело, то е само защото срещнаха един обществен отпор. За това обаче по-късно — на реда си.

Още преди докарването ни в София новата власт се зае за разформирането на партиите, към които се числяха шуменските затворници, защото такава била народната воля — да се заличат старите партии, специално тия

---

* По онова време в Шумен се издаваше вестниче, което подканяше затворниците, осъдени за престъпления от общ характер, да се саморазправят с нас. — *Бел. авт.*

от Конституционния блок[92], който водеше преди превра-та борба за режима на Стамболийски. Историята почна да се повтаря. Ал. Цанков и в това отношение тръгна по пътя на предшественика си. В своите похвати спрямо старите партии той малко се различаваше от него.

Правителството на Цанков се амбицира да разтури партиите на Конституционния блок на всяка цена. То си бе поставило това за задача, за изпълнението на която поиска услугите на така наречените неотговорни фактори. От последните бе предложено нам и на Костурков или да се съобразим с «общественото мнение» и да разтурим партиите си, или, противопоставили се на това искане, да понесем всички произтичащи от това последствия, най-малкото от които било да бъдем «изселени на Пирин».

Нека признаем, че по онова време, за което е дума, наистина се бе създало всред обществото едно течение, едно горещо желание за партийно обединение в името на едни здрави държавни и обществени съображения.

Принципиално бяхме всички за него. Никому не липсваше съзнанието, че партийната разпокъсаност е неоправдана, че тя се дължи до голяма степен на лични амбиции и че в нея също до голяма степен се крие обяснението на лошото състояние на работите в страната ни, на безпринципните и котерийните борби, спъващи спокойното политическо развитие на България.

За идейното прегрупиране и сливане на нашите партии се обявиха най-вече демократите и радикалите. Партиите им си подадоха ръка и се обединиха в един «Съюз на демокрацията», животът на който за съжаление продължи само няколко дни.

Трябва искрено да се скърби, че тия, които бяха се нагърбили през 1923 г. с обединението на някои от партиите ни — 9-юнците, по-точно 10-юнците — компрометираха тази идея; защото искаха да я използват за свои чисто егоистични цели. За да ги постигнат, те не се спряха пред нищо. Ние вече загатвахме за това. Това бе първото от основанията ни да им откажем нашето сътрудничество. Ние категорически отблъснахме предложението им да влезем във формираната от тях нова партия, като се противопоставихме да сложим подписа си под манифеста, с който те оповестяваха на българския народ за нейното създаване.

Същевременно на 10 август 1923 г., когато бе подпи-

сан протоколът за сливането на четирите партии — Демократическата, Народната, Радикалната и Народния сговор,[93] — отправихме към Централното бюро на Демократическата партия следното писмо*:

«До Централното бюро на Демократическата партия.

Бях приготвил друго едно писмо, в което надълго излагах историята на преговорите ни с правителството и така наречения Народен сговор. В него посочих някои известни мен факти на задкулисната страна в преговорите за сливането на партиите. Изпращането на това писмо оставих за по-късно. Днес след предобедния ми разговор с г. Мушанов искам да се задоволя само с долните няколко реда.

Г-н Мушанов ми обясни, че правителството и други фактори, на които то се опира, остават на старите си позиции, да не позволят занапред политическата деятелност на някои тям неудобни общественици, като ще наложат на новата партия, която ще има да се образува вследствие сливането на Съюза на демокрацията с Народния сговор и Обединената партия, едно тям угодно управително тяло.

Една характерна частност: от особено «внимание» към Демократическата партия те допущали, щото в управителното тяло на новата партия да могат да влязат двама наши бивши министри — милост, която по никой начин нямало било да се даде на другите партии, които ще има да влязат в състава на новата партия.

Ясно е, че тъй сложен, въпросът не е личен и че той трябва да бъде издигнат до степента на важните ни обществено-политически въпроси. Иска се ни повече, ни помалко образуването на една партия, която по състава си и управата си да бъде тъкмо такава, каквато се иска на силните на деня. Въпросът се касае следователно да се направят концесии на една диктатура, която иска да налага своята воля не само на отделни лица, но и на такива политически организации, каквито са Демократическата и Радикалната партия, които преди няколко дни се сляха в един мощен Съюз на демокрацията.

Ще остава ли тая демокрация фактор в нашия политически живот или инструмент, който ще има да се изпол-

---

* То се връчи на Н. Мушанов, като подпредседател на Центр. бюро. — *Бел. авт.*

зва от разни фактори и лица за политически цели, това е то въпросът, който е сложен за разрешение. Той, както виждате, не е личен. От разрешението му в духа на правителствените очаквания без друго, но само малко по-късно ще последват обществени разочарования, отслабване, а не засилване на ония сили, върху които възлага надеждите си застрашената българска държава. Такова е моето убеждение. Та вие го знаете впрочем, защото не един път го отстоявах в нашите съвещания.

Лично мен се предложи да бъда избран за член в Изпълнителния комитет на новата партия, но при неотменяемото условие след «избора» да сложа оставката си.

Не са дребни и лични амбициите, които ме карат с възмущение да отхвърля това предложение и особено когато то се съпровожда с недвусмислени заплашвания от много страни. Не са и не могат да бъдат дребни амбициите на един дългогодишен общественик да не се изоставя на заповедите на чужди и при това според дълбокото ми убеждение пакостни разбирания на грозната българска действителност и на начините за излизането от нея.

Впрочем дългите разсъждения в случая са и ненужни. Те успешно могат да се заместят със следната ми къса, но ясна декларация: аз сам не искам да бъда член в управлението на една партия, статутите на която се нареждат от други, а не от самата нея. Повече: аз не само не претендирам да бъда неин управник, но не мога да бъда дори неин член.

С чувство на голяма и мъчно поносима скръб се разделям с вас, мои партийни другари, с някои от които успешно работих десетки години. Ще се утешавам обаче, че не аз ви оставих. А. Малинов.»

Другото основание, за да им откажем нашето сътрудничество, се криеше във факта, че новата партия прегръщаше едни политически разбирания, които не можеха да бъдат наши, и се готвеше да създаде фронтове, да обявява война на тия, от които властта бе отнета. Това означаваше подемането наново на острастени и опасни политически борби, когато България не искаше друго освен мир и ред.

Впрочем те искрено се желаеха и от тези, които завзеха властта. Но те бяха тръгнали към целта по пътища и със средства, които ние не можехме да одобрим.

Току-що излезли от затвора, ние открито застъпяхме тезата, че ще бъде фатална грешка да се отстраняват нано-

во партийните състезания. Ние поискахме друго: да се заработи така, щото Народният земеделски съюз и селото да се направят приятели на държавата, елементи за национално творчество. Ние искахме да ги отклоним от погрешния път, из който вече бяха тръгнали, да ги откъснем от ония, които искаха да болшевизират селска България. Неразбрани, неоснователно подозрени, нашата политика беше таксувана наново като предателска. Днес сме горди и щастливи, че тя вече няма противници, че е възприета от всички.

Да се управляваше в онова време не беше лесно. Превратът наистина се посрещна с радост и с големи надежди, но като революционен акт не можеше да не смути едни, да не окуражи други и да не озлоби трети. В числото на последните бяха земеделците и комунистите. На техния режим превратът беше турил край. Слизането им от власт не мина и не можеше да мине без жертви*.

Недоволните от преврата се противопоставяха на новата власт като власт противозаконна, завладяна чрез насилие, чрез преврат. Срещу тия теоретически позиции на повалените мъчно можеше да се възрази нещо от гледна точка на основния закон. Нали кабинетът на А. Стамболийски имаше едно грамадно мнозинство в Народното събрание — външният и често тъй съмнителен белег на народното доверие. Властта на Народния земеделски съюз формално бе легална власт. Другата, 9-юнската — противозаконна, престъпна. Народният земеделски съюз се скри зад Конституцията, която фактически бе отрекъл, когато държеше властта в ръцете си, и се хвърли открито в борба за защита на Конституцията, на законно установената власт. Политически парадокси! Не. Това бяха политически маневри за организиране на бунтове и метежи на много места в царството под красивото знаме «защита на законността и правовия ред» за некрасиви цели — да се спъне новата деветоюнска власт, която наистина се роди в грях, но която не искаше друго, освен да консолидира вътрешното положение на страната, да насади в нея мир и ред, да възвърне на гражданството свободите му и да се помъчи да създаде условия за стопанско и финансово съвземане на България.

---

*Земеделците наистина не управляваха с комунистите, но последните имаха пълната закрила на първите. — *Бел. авт.*

Народният земеделски съюз се хвърли смело в борбата с една завидна енергия. Около Шумен, Джумая*, Пазарджик и на други места се водиха ожесточени боеве, в които и от двете страни се дадоха жертви. Така гражданската война отпочна. Политическите борби се изостриха и острастиха. Те ту затихваха, ту наново пламваха, за да достигнат своя връх на жестокост и безумие през септември 1923 г.

През юни, тутакси след превратa, организираното насилие от страна на приятелите на поваленатa власт все още би могло да намери какво-годе формално оправдание. Но през септември и при едно снизходително към тях отношение то надали разумно би могло да бъде защитено.

Септемврийските борби взеха революционен характер. Червеното знаме бе пак издигнато. Целите на септемврийските метежи съществено се различаваха от ония, които бяха избухнали през юни същата година. Рамо до рамо до Народния земеделски съюз застана Комунистическата партия. Така съюзени, двете най-големи и най-добре организирани наши партии застанаха под едно знаме: целеше се вече не да се възвърне на Народния земеделски съюз властта, която през юни месец беше изгубил, но да се създаде една нова власт — власт на пролетариата, на сърпа и чука.

Зад тая борба според сведенията на тогавашното правителство бе застанала и Москва. Предположенията на някои отиваха още по-далеч: ставаше дума и за една от нашите западни съседки**.

Опасността от новото, бихме казали, болшевишко направление на вътрешните ни борби стана голяма. Тя с основание привлече всичкото внимание на правителството и на гражданството. За тях стана ясно, че оставени тия борби свободно да се ширят в царството, биха застрашили съществуването на самата държава. Това не можеше да се допусне и властта взе всички мерки, за да запази България най-вече от ония, които бяха намислили да я направят поле за радикални социални експерименти.

В началото на септември 1923 г. започнаха да циркулират слухове, че комунисти и земеделци готвят въста-

---

* Ески Джумая — днес гр. Търговище.

** Стенографски дневник на Народното събрание от 24 декември 1923 г., стр. 145. — *Бел. авт.*

ние. Към средата на същия месец се арестуваха някои от водачите на едните и другите. Това ли, страхът ли, че заговорът ще бъде разкрит и осуетен, ускори отпочването на метежите. Почти едновременно те избухнаха на много места в царството, а с особена сила в Берковско, Фердинандско*, Ломско, Новозагорско и другаде. Метежниците направиха тук-таме опити да завземат държавните учреждения. Не всички от тях бяха добре въоръжени. Вместо пушки мнозина носеха коси, вили, тояги. Но някои от отрядите им имаха картечници, а един от тях — едно или две артилерийски оръдия.

Властта трябваше да потуши бунтовете — и към полицейските и военни отряди се придадоха въоръжени команди под разни названия. От последните най-вече се извършиха тук-таме големи жестокости. Проляха се много кърви, затвориха се много къщи. В няколко само дена се ликвидира една о т к р и т а, я в н а гражданска война. Но тя продължи под друга форма. Двете страни почнаха скришом да се дебнат и да се унищожават. Против атентата на метежниците срещу държавата последната имаше много средства за самоотбрана — полиция, войска и т. н. Това бяха, как да кажем, обикновените и постоянни средства за защита. В изключителните времена, които тогава преживяваше България, се наложиха покрай обикновените и изключителни средства за по-усилена и по-ефикасна борба срещу всички, които комплотираха против държавната и обществената сигурност. Правителството предложи на Народното събрание държавата ни да бъде защитена и от един специален наказателен закон — Закон за защита на държавата.

Внасянето му в Народното събрание правителството мотивира именно със септемврийските метежи, като обясни, че с него цели между другото да разтури ония политически организации и групи, които бяха ги предизвикали.

Против законопроекта на правителството, както и трябваше да се очаква, въстанаха най-вече комунистите. Ораторът им в Народното събрание** заяви, че септемврийските събития били плод на правителствена провокация.

---

* Днес Михайловградско.

** Стенографски дневник на Народното събрание от 4 януари 1924 г. — *Бел. авт.*

Но той тутакси бе изобличен, че другаде неговите другари не са отричали, какво тия метежи са имали за цел създаването на едно работническо-селско правителство и че ако тая цел не била постигната, то трябвало да се обясни с това, че се избързало с въстанието, че «революционните» маси не бяха разбрали, че малко е да се има готовността да се дават жертви, но необходимо било да бъдат те добре въоръжени*.

През септемврийските събития тям липсваше оръжие, за да успеят да завземат властта.

Законопроектът за защита на държавата, изобщо взето, не срещна особена съпротива в Народното събрание. Оживени дебати станаха само около уместността на смъртното наказание, което се предвиждаше в законопроекта за някои престъпления. Някои от парламентарните групи енергично въстанаха против него. Те се мотивираха в случая не само с това, че абсолютно биха били непоправими последствията от една смъртна присъда, която би била резултат на една всякога възможна съдебна грешка. Дадоха се и други, несъмнено по-принципиални и по-убедителни съображения против смъртното наказание за политически престъпници. Беше особено подчертано по тия дебати, че понятието «политическо престъпление» е много условно, относително, че историята е пълна с примери, какво много лица, сложили главите си на ешафода като политически престъпници, след време са били превъзнасяни като мъченици-герои, като доблестни граждани, жертвували себе си за благото и величието на родината, а над гробовете им са били издигнати паметници.

Никакви доводи не помогнаха. Законопроектът в края на краищата бе вотиран така, както се искаше от правителството. Нему се струваше, че политическите му противници, тия от тях, които същевременно бяха и врагове на държавата, не биха могли да бъдат спънати в тяхната престъпна дейност, ако не биха били застрашени със смъртно наказание.

За отбелязване е, че при тия дебати се коригира социалистическата парламентарна група, която тоя път се обяви против смъртното наказание за политически престъпления, за което бе по-рано, при вотиране закона за народната катастрофа. В тоя случай тя имаше предвид

* «Работнически вестник» от 18.XI.1924 г. — *Бел. авт.*

всички ония наши политически дейци, които смяташе отговорни за националната ни катастрофа. Тя искаше наказанието им със смърт за погрешната им политика, която в голямата война бе ги накарала да определят погрешно България на страната на ония, които изгубиха войната.

Цитираният факт в реда на многото други е един от най-красноречивите, че в политическите борби, които водим, нам липсва чувство на самообладание, на политическа търпимост, на мярка и че те са били чужди дори на партиите, релативно с голяма политическа култура.

На 4 януари 1924 г. Законът за защита на държавата мина на трето четене и стана закон. Трябваше да се очаква, че от тоя ден нататък въз основа на него и от законно установената съдебна власт ще има във всеки отделен конкретен случай да се решава съдбата на всекиго, който би се провинил против повелите му. Животът донесе друго. Предизвикателства от страна на метежниците и водачите им продължиха. Властта и близкостоящите до нея неотговорни фактори не можаха да запазят самообладанието и ексцесите се повториха. Саморазправата продължи.

След като гражданската война беше поутихнала, или, както казахме, взе друга форма, в Народното събрание се внесе законопроектът за амнистията.

Той се гласува единодушно от всички парламентарни групи с тая разлика, че някои от тях искаха амнистията да се разшири, да обхване един по-голям кръг от хора. Парламентарната група на либералите настояваше за амнистирането на всички осъдени министри от кабинета на д-р Радославов, а комунистите — за амнистирането най-вече на водачите им, които след септемврийските събития бяха забягнали в Русия. Амнистията се гласува с убеждението и с надеждата, че ще допринесе много, за да се установи спокойствие и мир в страната, че ще хвърли булото на забвението върху събитията, които бяха застрашили спокойното развитие на България. Сметна се, че тя ще допринесе нещо, за да се тури край на острастените и кървавите ни борби, които се водеха между властта и двете най-големи тогава наши партии, които бяха подпалили България и тя рискуваше в бунтове и метежи да изгуби съществуването си.

Все със същия Закон за амнистия се заличиха между

другите и политическите престъпления, извършени от органите на публичната власт и частни лица във връзка с преврата и потушаването на метежите, станали след преврата на 9 юни до 31 декември 1923 г. Не бяха забравени и шуменските затворници. Колкото се касае до тях впрочем, амнистията нямаше какво да заличава. Тя трябваше да анулира едни издадени срещу тях присъди, които бяха продиктувани от политически страсти. Това се направи. Така се ликвидира с обвинението ни в «предателство» и «измяна» към отечеството.

Против тази ликвидация не посмяха открито да вдигнат ръка дори комунистите. Що се касае до земеделците, които бяха създали обвинението срещу нас, техният оратор в Народното събрание заяви изрично, че ще я гласуват.

Нашите «престъпления», плод на безразсъдно преследване, се амнистираха, защото въпросът се касаеше да се заличи една неправда спрямо хора, амбицията на които през онова време, през което управляваха България, не беше друга, освен предано да ѝ служат, да изпълнят спрямо нея своя синовен дълг.

Да се забравят нашите «престъпления» беше лесно. По-мъчно беше другото: да се забравят греховете на ония, които, поставяйки ни извън законите, бяха ни подложили, както се знае, на големи и незаслужени унижения и изтезания. Ние си наложихме обаче да ги забравим един път завсякога, защото така искахме да изпълним другия си дълг: да съдействуваме да се тури край на едни борби, всред които не бяха възможни творчеството и напредъкът народни, защото беше ни ясно, че не в острастени и безпринципни политически борби и в кърви ще трябва да се дири решението на голямата и спешна задача: как да се организира и устрои благоденствието на България.

Двата закона — за защита на държавата и за амнистията — се вотираха. Комунистическата партия се разтури, но всеобщо очакваното спокойствие и мир не дойдоха. Ту тук, ту там през ден, през друг почнаха всред бял ден дори, особено в столицата, да се избиват видни политически лица, народни представители. Убийствата толкова бяха зачестили, че престанаха да правят впечатление. Мнозина ги посрещаха равнодушно. Протестите против тях ставаха все по-редки и по-слаби. Малко по малко гаснеха някак си чувствата на законност и морал

у хората. «Да става каквото става», казваха мнозина. Най-лошото беше, че повечето от тия престъпления оставаха неразкрити, макар престъпниците често и да се знаеха. Да се движи човек из софийските улици далеч не беше безопасно. Сам тогавашният министър на вътрешните работи[94] един ден в Народното събрание бе казал: «Да се ходи днес из улиците на София стана по-опасно, отколкото когато през време на войната се движехме из окопите пред лицето на неприятеля.» Атмосферата започна да се сгорещява. Несигурността нарасна. Силата на закона и властта престанаха да се чувствуват. Опасността еднакво дебнеше всички — и органите на властта, и ония, които в нейно лице и в това на държавата виждаха свои врагове. И един ден, това беше през април 1925 г., станахме свидетели на едно злодеяние, друго каквото историята не познава, което извика в отечеството ни и всъде в цивилизования свят дълбоко възмущение. В храма «Св. Неделя» беше се промъкнал злодеецът, пратеник на озлобени — не, на озверени хора, хора, загубили свян и разум, за да го вдигне във въздуха. Нагласената от него за тая цел адска машина избухна. Част от храма се срути и под развалините ѝ загинаха повече от стотина души — мъже, жени и деца. Кръвта, след като по-рано се проливаше из улиците, заля най-после и божия храм. Атентатът беше сатанински замислен. Авторите му добре знаеха, че в тоя ден ще дойдат в църквата всичките представители на върховната власт и видни наши общественици. Те предполагаха, че всред тях ще бъде и царят, за да се поклони на останките на убития предния ден от тях народен представител, виден член от правителственото парламентарно мнозинство. Злодейците искаха с един удар да повалят всички — държавния глава, правителството, и да раздрусат из основи държавата, та в анархията, която би настъпила, да завладеят държавната власт. Това надминаваше всякакви граници. И правителството на удара отговори с противоудар: обяви военно положение в цялото царство. Следствените власти започнаха издирването на атентатора и вдъхновителите му. На мнозина се видя обаче, че процедурата, която трябваше да се следва от съдебните власти, за да се спазят велениятa на закона, е много дълга и малко пригодна за момента. Те решиха, че ще трябва да се действува бързо и не по дългия път на правораздаването. Ето тогава заработи «чрезвичайката», коя-

то обикновено наричаха Чека. Дейността ѝ се търпеше от властта и това беше големият и непростителният ѝ грях. Властта поиска наистина по едно време да я обуздае, но беше вече късно. Тя бе успяла да хвърли мрежата си едва ли не в цяла България. Бяха екзекутирани по усмотрението на Чеката, по нейния избор, без съд маса невинни хора. Беззаконията ѝ се оправдаваха с това, че кървавото възмездие се искало от паметта на тия, които мъченически, трагически загинаха в църквата.

На отпочналата се така жестока саморазправа като че ли краят не се виждаше. Несигурността за живота на земеделците и комунистите — за тия, разумява се, които се чувствуваха така или инак причастни към тогавашните революционни събития — стана още по-голяма. Маса от тях забягнаха, прехвърлиха границата. Там те намериха стотици други емигранти, които бяха напуснали България след 9-юнските и септемврийските събития.

В чужбина бегълците, емигрантите, добре се организираха, за да продължат оттам наново борбата си, съобразявайки се вече с условията, в които бе ги поставила съдбата им. Те бяха улеснени, подпомогнати в странство от други, които намериха за възможно да им дадат средства за широко живеене и за борба против българската власт. Тази борба взе една нова форма. Емигрантите организираха чети, въоръжаваха ги и ги пращаха във вътрешността на България. Към тях тук се присъединяваха в горите и планините нелегалните, които се криеха от преследванията на властта. Четите, що бяха навлезли в България, грабеха и убиваха безразборно всички ония, които имаха нещастието да попаднат в ръцете им — частни лица или органи на публичната власт. Беше нападнат един ден, както се знае, и царят, когото спаси провидението от участта, приготвена му от ония, които бяха го посрещнали в планината при Арабаконак[95].

Така политическите борби се изродиха в обикновено разбойничество, добиха една уродлива форма. Стана невъзможно разпознаването на политическия противник от вулгарния разбойник, защото бяха се подслонили под едно и също знаме. Съюзът им вършеше своето престъпно дело, прикривайки се едва ли не с националното знаме. То им откриваше възможността да искат да бъдат закриляни и да бъдат снабдявани с храна в селата от ония, които беше онеправдала 9-юнската власт. Така под ед-

ни повече от съмнителни в морално и политическо отношение знамена продължаваше да води своята безогледна борба емиграцията, рожба на 9-юнския преврат и на събитията, които дойдоха след него.

Това състояние на работите продължи до 1927 г., когато ръководството на управлението мина в ръцете на Андрей Ляпчев[96].

С тази констатация нека завършим късичкото си изложение на острите политически борби през първата половина от режима на 9-юнската власт.

По-нататък, рекапитулирайки за по-голяма ясност казаното вече, ще дадем синтезата само на цялото управление на същата власт, оставайки, разумява се, все в рамките на онзи въпрос, който тук единствено ни интересува: въпросът за политическите борби между нашите партии и най-вече между тях и 9-юнската власт.

Държавното строителство влезе като точка от програмата на новосъздалата се след преврата партия. Но изпълнението ѝ през време на управлението се отлагаше постоянно за неопределено време, «за втората половина» от господаруването ѝ, както се изразяваха нейните водачи.

Що се касае за «първата», то през нея те използваха всичките си усилия, на каквито бяха само способни, да надвият бунтарството, да консолидират собственото си положение и да запазят с всички средства за себе си една власт, която им бе дадена, нека кажем, от събитията. «Конспираторите» решиха да си създадат своя партия, като използват за тая цел не само създадените от преврата настроения и увлечения, но също така средствата на властта и услугите на някои неотговорни фактори. Лично партийното, а не държавното строителство погълна на първо време всичкото им внимание, цялата им енергия. Те се впартизаниха. Кому беше нужна «новата» партия? Защо непременно трябваше с простени и непростени средства да се доразстроят «старите»? Това ще има да се уяснява дълго време и все пак ще остане нещо недоуяснено, защото, нека пак повторим, политиката понякога има своите задкулисни страни.

При формирането на новата партия се подхлъзнаха доста хора, пречупиха се много характери и затова под знамето «България над всичко» се наредиха не само нейните идейни адепти, но и ония, на които бе дотегнал опозиционният живот, на които се поиска да изкористят поло-

жението. Кариеризмът и личните сметки изместиха, взеха връх над политическите добродетели. Изневери се на стари, изпитани знамена, като се предпочетоха други не защото те бяха по-добри, по-чисти, по-идейни, но защото за времето си бяха по-удобни. Практицизмът взе връх над идеализма.

Ето защо за нас неотдавнашното време на противопартийни борби, на усилията да се декретира разтурването на едни политически организации и формирането на други не бе епоха на партийно възраждане, а на политическопартиен декаданс. В тая епоха трябва да се дирят първопричините на сегашната тъй нерадостна картина на партийната ни разпокъсаност — тъкмо обратната на онази, към която се стремяха ония, които искаха да наредят партийния живот тъй,както им се желаеше, а не така, както го налагаха и позволяваха обективните обществени условия.

Оттук дойде още по-голямата партийна разпокъсаност в сравнение с дотогава съществуващата. Срещу тая престъпна, ще кажем ние, цена се формира, създаде през 1923 г. една временна политическа комбинация, и само толкова. От насиленото преустройство на партиите обществено не се спечели. Напротив, загуби се, и то много и всячески. Обединението на българската буржоазия в една единна партия, както се желаеше, не стана и не може да стане, защото по своя състав, по своите икономически интереси, по своя темперамент, традиции и политически идеали тя далеч не е в една хомогенна маса, както погрешно бяха помислили 9-юнците.

Наистина различните й пластове имат много общи допирни точки, които са ги карали и карат в големите класови борби да заемат една обща бойна позиция, но оттук не следва, че буржоазията може или трябва да бъде обединена и организирана в една-единствена партия, към което и днес се стремят някои наши общественици.

Докато «новата», разноплеменната партия се формираше в името на обединението на буржоазията, а старите такива се защитаваха от ударите и преследванията й, още по-високо надигнаха глава революционните елементи. Тям се стори, че самоизяждащата се буржоазия е в разплох и че моментът е удобен да се развее червеното знаме, да бъде атакувана държавата.

Тази тяхна преценка на положението ги бе насърчи-

ла в борбата им, в избухналата по много и много причини през 1923 г. гражданска война. Последната като всяка друга не мина и не можеше да мине без кърви. Но все пак през траенето ѝ се зарегистрираха много и с нищо неоправдани злодеяния. В тая война едни защитаваха България и държавата, а други, и те не бяха малцина — само себе си, бляновете си. И затова безследно изчезнаха, загинаха покрай виновни и маса невинни хора. Чрез крути мерки се тури край на братоубийствената война — и някак само по себе си се натрапва питането: не щяха ли по-тактично и по-безкръвно с тая война да се справят «старите» партии, ако тя не би могла да се избегне и би се наложила дори при едно тяхно управление? Но както и да е. По-същественото е, че още един път бе повалено развялото се червено знаме, и то най-вече вследствие на това, че за щастие под него не бяха се наредили всички недоволни в нашата земя. Те сподавиха недоволството си, продукт на дълбоки разочарования, мизерия, неправди и политически преследвания. И ако не с действие, то с бездействието си допринесоха много, за да надвие властта.

Успехът ѝ се дължи следователно не само на тия, които открито, смело и активно я подпомогнаха, но и на ония, които се отказаха да ѝ се противопоставят, защото не по-малко от управниците приятелите на «новата», на «силната» власт обичаха многострадална България.

Победените и в тоя случай, както и във всички подобни нему, жадуват за реванш. Към старите им огорчения се прибавиха нови и в душите им се загнезди здраво чувството на омраза и жажда за разплата. Всяка друга преценка на настроенията на победените, изградена върху едно привидно тяхно успокоение, е фатално погрешна.

Бяхме казали, че Народният земеделски съюз неочаквано за самия него бе качен на власт от нещастно сложилите се за България през 1918 г. събития. Все такива же събития поставиха на негово място и 10-юнците. И те като предшествениците им пожелаха да отъждествяват себе си с България. Те усвоиха дори лозунгите им, като ги перифразираха съобразно «новата», създадена от 9-юнския превратобстановка. «България — това е Народният земеделски съюз!» «Да живее Съюзът! Смърт на старите партии!» — викаха и се провикваха едните. «България — това е Сговорът! Смърт не само на старите, но и на новите

съсловни класови партии!» — заняха наследниците ги.

Не тъждествената, разумява се, но аналогична партийна политика на едните и другите години наред тровеше обществената ни атмосфера, вред която мъчно можеха да крепнат буржоазните партии, но в която кога посмело и открито, кога по-предпазливо и конспиративно, според момента и условията му, се организираше и вършеше своето разрушително дело Комунистическата партия. Всички носехме вода на нейната воденица. Войните разрушиха едни ценности — знаем кои са. Жестоките, егоистичните и недалновидните партийни борби разрушиха други. Те убиха вярата на народа в чистотата и идейността на партийните ни съревнования. В желанието си след световната война да направим крачка напред в политиката на оздравяването на партийния ни живот направихме две назад. Инак и не можеше да бъде, защото с решението на тая благородна, трудна и деликатна задача се заеха предимно хора, които слабо познаваха политическа България. Тям, не ще спорим, не липсваха ни идеализъм, ни граждански добродетели, но те бяха лишени от нужните знания и похватност, без каквито бе немислимо великото дело на рационалното организиране и прегрупиране на нашите партии. Тия хора бяха и си останаха лоши партийни архитекти. Все пак днешният Александър Цанков като политически архитект стои несравнено по-високо от онзи през 1923 г., защото сега гради партията си инак, с други, различни от онния, осъдителни във всяко отношение средства, с които си служеше тогава. Но думата ни не е за сегашния, а за някогашния Демократически сговор[97], около знамето на който бяха се наредили много хора, който в известни обществени среди създаде навремето си ентусиазъм и събуди надежда за честити дни.

Трябва да признаем, че тогавашният Сговор в началото на своята управническа дейност си даваше добра сметка за опасността, която идеше от обзелото една голяма част на народа ни бунтарство и от противодържавната дейност на емиграцията. Фасциниран, така да се каже, от едното и другото, той разходваше едва ли не всичката си енергия за борба против тях. Той енергично се бореше за съществуването на държавата, и то особено интензивно по времето на така наречените септемврийски събития и по-късно, след небивалия, както отбелязахме,

по своя сатанински замисъл и изпълнение атентат в църквата «Св. Неделя». По своята жестокост борбата на Сговора можеше да се критикува, но по своите принципни и държавни основания тя беше оправдана. Тая борба даде известни резултати. Те не бяха малки. Комунистическата партия се разтури. Едни от водачите ѝ бяха избити, други забягнаха, трети — кой искрено, кой не, навлязоха в други партии. Партизаните им направиха същото. Замлъкна техният печат, тяхното демонско слово, престанаха убийствата и атентатите. Намериха се дори такива наивници и оптимисти, които помислиха, че с «червената опасност», изобщо с бунтарството, е ликвидирано окончателно, завсякога, че връщане назад нямало, че революционното дотогавашно движение било станало вече едно печално минало, достояние на историята.

Разочарованията не закъсняха да дойдат. Не се мина дълго време от тържеството на една политика на насилието, на «силната» власт, и стана ясно, че за «окончателна победа» рано е още да се говори, че не е дошъл още моментът да се «тържествува». Комунистическата партия възкръсна, но се регистрира под друго, ново име. Тя бързо си създаде здрави и многобройни организации, отпочна да издава свои в столицата и в провинцията вестници, поведе словом и делом своето революционно разрушително дело.

Тоя път Сговорът промени ако не политиката, то тактиката си спрямо надигащия се наново болшевизъм. Той го остави да живее, да расте, крайно доволен от факта, че Комунистическата партия на свой ред също напусна предишната си тактика на открито и дръзко предизвикателство чрез атентати и пр.

Тази нова, нека кажем, компромисна политика и на двете страни, които до недавна водиха помежду си борба с всички средства, на живот и смърт, даде също своите, но от по-друг характер резултати. Червеното знаме у нас фактически се «легализира». То поиска, както и днес иска, да се отмени Законът за защита на държавата. Правителството на Сговора отказа да стори това, но направи друго: то прие да не прилага строго закона, като остави Комунистическата партия да живее под друго име и да се радва на всички ония политически права и правдини, на които се радват днес и другите останали наши партии — партиите на «мира и реда».

Сред последните като легална партия бе зарегиструвана от надлежната власт и Комунистическата под името Работническа партия и по-после последната при развятото червено знаме взе участие във всичките станали при режима на Сговора общински, окръжни и законодателни избори.

Все през същия режим тя завладя тук-таме общинската власт, в това число и в такъв град като Варна, лятната резиденция на държавния глава. Повече: това е Демократическият сговор, който даде възможност на Комунистическата партия да има в Народното събрание едно почтено място — да бъде представена там от 31 свои депутати[98].

Режимът прочее, който на 21 юни м. г. бе повален от народа, бе почнал с една политика и завърши с друга — едва ли не противоположна на първата. Той е, който постави извън законите на страната Комунистическата партия, същият той, който по-късно я «легализира» под друго име. При него бе повалено болшевишкото червено знаме и при същия му се позволи наново да се издигне и едва ли не да се развява в някои изборни учреждения вместо националното, гдето Работническата партия бе добре представена.

Всъде, във всичките тия учреждения от съответните в тях и други публични трибуни, дръзко хвърлила ръкавица на своите противници, тя води «легална» борба против сегашния държавен и социален строй.

От направената констатация не бива да се вади заключението, че във втората половина на своето управление 9-юнската власт била престанала да вижда опасностите, които криеше в себе си дръзко натрапващият се болшевизъм, или, и още по-малко, че тя била решила да му остави свободата и възможността да се закрепи и разрасне.

Подобни заключения биха били чудовищни. От нашата констатация в никой случай не би могло да се извади друго заключение, освен че 9-юнската власт към края на своето съществуване, бидейки възглавявана вече не от новия човек, когото превратът беше издигнал, но от стария държавник Ляпчев, дълги години школувал в демократически среди, направи известни далеч нерешителни усилия да напусне политиката на насилието, на политическата хирургия и да кредитира като опит другата — на социалната хигиена, на гражданското примирение.

НАРОДНАТА ВЛАСТ, ЗАДАЧИТЕ НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Политиката на гражданското примирение е антитезата на разединението, на фронтовете, на произвола и насилието. Тя не е слабост. Напротив, тя знаменува народна, силна власт — силна с общественото доверие, което трябва да има, със законността и правата, от които трябва да се вдъхновява, с морала си, който трябва да притежава, с готовността си да бъде отзивчива към болките и нуждите народни.

Бидейки заклет враг на създаване фронтове, тя ратува за народно единение, за обществения сговор, за установяване хармония между управляващи и управлявани. Политиката на гражданското примирение отрича режимите, които се крепят със силата на властта. В името на нея водеше борбата си Конституционният блок, който всъщност повали управлението на Народния земеделски съюз.

Все в нейно име по-късно се организира Народният опозиционен блок, който повали пък 9-юнската власт, когато тя беше се отклонила от дълга си.

През април 1931 г. 9-юнската власт под напора на общественото мнение сложи оставката си. Министерската криза се откри и държавният глава, конституционният арбитър, след като привърши съвещанията си с представителите на нашите политически партии, възложи нам мандата да съставим кабинета. На страната трябваше да се даде нова власт, нова по вътрешното си съдържание и по методите на управлението. Мандатът, който ни се даде, беше малко по-друг поради страховете, които съществуваха в известни среди, че при една коренна промяна, при която решително би се скъсало с миналото, биха могли да надигнат глава крайните елементи, да се дойде до саморазправа и пр.

Не можеше наистина да се отрече, че страховете от тоя характер бяха до известна степен основателни, та затова държавният глава бе подирил едно такова решение на задачата, на министерската криза, при което по-безболезнено би могло да се мине от една към друга, към нова власт. Ето защо мандатът, който ни се даде, бе ограничен с условието, че в кабинета, който бихме съставили,

ще трябва без друго да бъде застъпена от своите представители и старата власт.

Понеже принципиално не можеше да се отрече целесъобразността на една такава тактика, целеща да се мине с минимални рискове за вътрешното спокойствие в страната към една съвършено нова власт, ние без колебание приехме да съставим в дадените ни рамки коалиционен кабинет.

Всички усилия да се доберем до този резултат се разбиха обаче о съпротивата, о късогледството и егоизма на ония, към които се апелираше за сътрудничество.

На ония, на които искахме съдействието за създаването по желанието на държавния глава една преходна власт, беше привлечено вниманието върху това, че при понататъшното следване на стария курс на управлението народът може да отиде още по-наляво, та и без това изкопаната вече пропаст между него и държавната власт да стане още по-дълбока. Като е така, настоявахме върху повелителната нужда да се направи всичко възможно, щото на първо време чрез едно преходно управление да се помири народ и власт и да се тури час по-скоро край на едни опасни борби, които години поред вече се водиха между тях.

Създаването на преходната власт би било една крачка напред към целта — към народното единение и гражданското примирение. Така мислехме ние.

Все тогава на всички, сътрудничеството на които искахме, бяхме очертали в големите й линии и политиката, която възнамерявахме да следваме. Бяхме я формулирали в едно късичко изложение, което връчихме и на държавния глава*.

---

*1. Мирът и редът са основни и съществени предпоставки за преуспяването на страната. Тяхното запазване със законните средства е една от главните цели на активната политика.

2. Гражданско единение и примирение, законност и порядъчност в управлението.

3. Държавна намеса в урегулирването на класовите и съсловни борби в името на обществената солидарност.

4. Мероприятия, целещи смекчаването на стопанската криза. Реорганизация на земеделския и на занаятчийския кредит, както и мерки за подпомагане на бедствуващите производителни обществени слоеве. Организация на народното производство и покровителствуване на земеделския труд.

5. Оздравяване финансите чрез строги и реални икономии. Нама-

Преговорите, които се водеха около съотношението на партийните сили в проектирания кабинет, около различните портфейли и задачи на управлението, бяха много тягостни. Те продължиха около две недели, като ту се прекъсваха, ту се подновяваха.

Със съжаление трябва да се констатира, че при тях не толкова се състезаваха различни идеи и платформи, колкото страсти и апетити. Само затова стана невъзможно да се даде такова решение на министерската криза, каквото се искаше от държавния глава. За да можеше се осъществи исканата от него комбинация, трябваше да се направят големи жертви. Бяхме решени да ги дадем, но дотолкова, доколкото те се диктуваха от обществени и държавни съображения. По-далеч не можеше и не биваше, разумява се, да се отива. Бяхме готови да поемем огромния пасив на една власт, която си отиваше, и да се съгласим да дадем на представителите ѝ участие на проектирания кабинет, но не можехме по съображения твърде понятни да се съгласим на онова, на което се настояваше — да ѝ дадем такова едно голямо участие в него, което щеше да свидетелствува, че новата власт все си остава старата, но под друг етикет.

Едно преходно управление прочее не можеше да се създаде и Сговорът остана да управлява страната, подпомогнат от двама либерали. Така за трети път той получи мандат да произведе законодателните избори за XXIII обикновено народно събрание.

Шефът на кабинета беше до такава степен уверен в успеха си, щото в навечерието още на изборите публично в една своя реч бе поздравил съмишлениците си с победа. След няколко дни само, на 21 юни, той трябваше да констатира поражението си. Българският народ тоя ден се произнесе против една политика, която беше следвана ред години и която не можеше да предпази стра-

---

ление и стабилизиране на чиновническия персонал. Реорганизация на държавните служби и самоуправителни тела.

6. Особени грижи за трудещите се, като се направи всичко възможно, щото сегашното социално законодателство да не остава само едно книжно благопожелание.

7. За международен мир, против всички авантюри, които биха могли да го смутят. Заякчаване на добросъседските ни отношения. Лоялно изпълнение на международните договори на България, но и отстояване на нейните права. — *Бел. авт.*

ната дори от една гражданска война, която ту се засилваше, ту утихваше в продължение на ред години.

Обясненнето на причините, по които правителството, дошло на власт от горе, по волята на армията, бе в края на краищата, след 8 години, повалено от долу, от народа, не ни занимава тук. Все пак може да се каже, че тия причини не могат да се дирят изключително в греховете на управлението, в делата му. Правителството на Сговора изгуби законодателните избори, защото беше принудено от време на време по съображения на държавна сигурност да прибягва към крути мерки, защото страната го държеше отговорно за тежката икономическа криза, която прекарваше, макар че смекчаването ѝ не зависеше само от волята на правителството, понеже беше и си остава днес до голяма степен последствие от войната, от нарушеното международно стопанско равновесие.

Както и да е, но оставянето за законодателните избори кормилото на управлението в ръцете на старата власт се посрещна твърде зле от общественото мнение и се изтълкува като желание да се запази и занапред осъденият, окончателно отреченият от народа политически курс.

Опозиционното настроение се засили още повече и тоя път не толкова от партийните върхове, колкото от народните низини се наложи организирането на опозиционните сили. Оттам, от низините народни, настойчиво се поиска да се сплотят всички сили, които и да са те.

В отговор на това народно желание се създаде Народният блок с девиз «Борба за народна власт». Създалата се политическа групировка излезе от законодателните избори с една платформа, която в голямата си част беше само перифраз на оная, която бяхме изработили при пораншните ни усилия да създадем една преходна власт. Блокът победи.

Наново получихме мандат от държавния глава, тоя път неограничен, да дадем на страната правителство. Тъй като съставът му трябваше да се определи вече в зависимост от блоковата платформа и резултатите от законодателните избори, то леко се справихме с възложената ни мисия*.

---

* По здравословни причини[99] скоро трябваше да напуснем управлението и начело на блоковия кабинет застана г. Никола Мушанов. — *Бел. авт.*

Няма и тук да се отклоним от задачата, която сме си поставили, и не ще се занимаем със самото управление, с неговите достойнства или недостатъци, но ще продължим да държим вниманието си приковано към борбите само, които и сега се водят и които, нам се струва, не обещават в бъдеще нищо добро.

След като Народният блок спечели законодателните избори, преди още да беше излъчил от себе си правителство, бяха сложили пред него два интересни въпроса: ще трябва ли страната да се помири с резултатите от едни избори, за които не би могло да се каже, че бяха най-свободните, или ще трябва да се настои пред държавния глава да разтури XXIII обикновено народно събрание, да се произведат от новото правителство други избори, като се даде така възможност на народа свободно, неспъван вече от 9-оюнската власт, да каже думата си кому да се повери управлението на страната.

Кой ще оспори, че при такова едно решение на задачата съотношението на силите в парламента днес би било по-друго? В него Народният блок щеше да бъде представен значително по-добре.

Лансираната идея обаче за нови избори, колкото принципиално и да беше защитаема, се отхвърли, защото се схвана, че възприета и осъществена, би могла да постави страната пред нови ожесточени борби. По същите причини беше изоставена идеята да се подирят отговорности от старата власт, като се вземат при това всички мерки да не се позволят уличните разправии, каквито често у нас са съпровождали правителствените промени.

Така безболезнено и за мнозина неочаквано се мина от една към друга власт, която имаше за амбиция решително да тласне страната из новия, из спасителния път на единението народно. Като че ли други се канят пак да я тласнат из противния. Внимание!

Противниците на новото правителство не разбраха избраната от него линия на поведение, генералния курс на неговата политика и вместо да го подпомогнат в голямото му дело — умиротворяването на страната, му отвориха борба, която по наша преценка надминаваше оная, която, така да кажем, е естествена, която всъде и всякога в една конституционно-парламентарна страна се води между дадена власт и противниците ѝ.

Но да оставим настрана тази тема. За нашата задача

е по-интересен другият факт: поведената от Блока политика на гражданско примирение не се схвана правилно и от по-крайните политически течения в страната. Наистина те престанаха да си служат в борбата си с предишните средства на насилието и на масовите провокации, но пуснаха в ход други — и не по-малко опасни за подкопаване устоите на държавата.

Днес те ровят, къртят и подкопават държавните устои от всички страни и по всички направления. Не би могло, разумява се, да се каже, че те са доближили целта си, че са тласнали безвъзвратно България из нанадолнището. Далеч не сме още там. Но имайки предвид характера на политическите борби от войните насам, през един период от 20 години, и най-после — това, що се върши пред очите ни, не би могло да се отрече, че България не живее под сенките на едно бунтарско знаме, което, nota bene, през споменатия период от време е било издигнато не всякога от едни и същи политически лица и организации и не за едни и същи цели. Развяваха го земеделци и комунисти, а по едно време дори някакви си републиканци. Не е ли истина, че и днес кога денем, кога нощем, кога тук, кога там, кога по един, кога по друг случай се издигат революционни трибуни? Е ли тайна, че политическата ни полиция не един път е разкривала разни конспирации, че е залавяла укрито оръжие, че е туряла ръка на революционни брошури, възвания и пр., че поради нейните разкрития се водят в общите и военни съдилища маса процеси, че при разглеждането на последните нерядко се пее от подсъдимите «Интернационалът» и «Марсилезата», че се вика: «Долу фашисткото правосъдие!» Или ще се отрекат безплодните наистина засега усилия да се болшевизират училищата, университетът, спортните и разни други организации, дори казармата?

Резонира се, какво против бунтарството, което е обзело известни социални пластове у нас, не би могла да се води рационална и успешна борба, без да се проучат предварително същинските му причини, та в зависимост от тях да се установят и методите на лечението.

Причините на бунтарските настроения у нас са многобройни и дълбоки. По-важните от тях се крият в икономическите и социални условия, сред които живее днешна България. Налагат се реформи, които биха могли поне от малко-малко да променят тия условия. Всичко това е

така, но то не изключва ни едно от ония мероприятия, към които трябва да прибягва съзнаващата своите отговорности власт, за да предпази страната от сътресения и авантюристически социални експерименти. Народната власт има чувството на тази отговорност и съзнанието на дълга си да гарантира държавната сигурност, мира и реда в нея, та така да обезпечи на България съществените условия за творчество и напредък.

Но с тази голяма и отговорна задача не може да се справи само една власт, която и да било тя, като такава. Последната има нужда от активната подкрепа на обществото, на демокрацията. Тази последната или ще отговори на нуждите на времето, или с оздравяването на България ще се натоварят други. Защо да се отрича действителността? Нужно ли е да се затварят очи пред факта, че светът е на кръстопът? Демокрацията е пред сериозна опасност да изгуби завзетите след дългогодишни и упорити борби обществени и политически позиции, които днес има. Атаките срещу нея идат и отляво, и отдясно. Често те взаимно се подпомагат. Незадоволството от демокрацията не е оправдано наистина, но все пак то съществува, с него тя дължи да се справи овреме. Нека не се двоумим да бием тревога, да назоваваме нещата със собствените им имена, ако искаме да бъдем искрени и убедени приятели на демокрацията. Нейното евентуално поражение ще бъде връщане назад към опитани, и, мислеше се вече, забравени политически режими. От нея се иска повече активност. Демокрацията не може да възложи надеждите си на естествените, често наричани «слепи» закони, и от тях да очаква решението на социалните и икономически проблеми. Тя не може да се вдъхновява само от доктрината на либерализма. Ако икономическият живот на съвременната нам държава ще се предостави само на свободната игра на икономическите сили, то него очаква още по-голямо разстройство, след което неминуемо, автоматически ще нарасне общественото незадоволство. И онова, което дойде непосредствено след войната, е толкова голямо вече, щото от засилването му може леко да прелее чашата на търпението на всички, които влачат едно жалко съществуване. Демокрацията не трябва да забравя при това, че те не са единствените недоволници. Има толкова още други. Всичките им категории леко могат се разбра помежду си, защото нещастието и незадоволството най-

леко обединяват хората. А пак обединилите се и революционно настроените маси и тълпи не могат да творят. Тяхната стихия е разрушението.

Днес толкова по-леко може да се дойде дотам, че голямата война приучи хората към насилието и разрушението. Народите още живеят с морала и концепциите на войната, според които правото е сила и силата е право. Ще се помири ли демокрацията с тия разбирания, или за да ги парализира, ще дойде на помощ на страждущите с едни реформи, които биха облекчили тяхната участ? В следния случай ще ѝ се наложи да бъде по-гъвкава и по-смела, да тръгне решително с времето. За това не ще е нужно да се откаже от доктрината си, но ще се наложи да се съобрази с нуждите на следвоенното време, с нуждите на сегашния обществен и икономически живот.

Политиката не е една постоянна и неизменна величина. Тя е отзвук от живота. Ако е опасно да се бърза, да се изпреварва времето, дваж по-лошо е да не може да се настигне, да се остане назад от него. Демокрацията ще трябва, искаме да кажем ние, да ревизира политиката си и тактиката си, като запази доктрината си. Ней се налага повелително да се огледа добре на всички страни и ако светът наистина, както мислим, е още на кръстопът, да направи всичко, що зависи от нея, за да не допусне един нежелателен за човечеството и за самата нея завой, завой към социални катаклизми.

Еволюцията и прогресът, или революцията и разрушението — ето въпроса. Перефразът: ще се дири ли изход от твърде натегналото и опасно положение по пътя на мирното развитие, или по противния нему път — по път на болшевизма или фашизма.

Решението на въпроса чакат милиони хора, на които търпението и благоразумието като че ли са на изчерпване.

Какво им е нужно, какво искат и чакат от демокрацията? И малко, и много. Искат работа и правото да живеят. Тям е дотегнало да протягат ръка за хляб, за подаяние. Те не го искат. Те молят за работа. Да се намери такава за всички е една от големите социални проблеми. Искат я пролетаризираните работници и пролетаризирани интелекти, които от ден на ден все по-малко и по-малко могат да намерят приложение на своите знания и на своята компетенция. Всички искат да живеят и затова ще се борят за живот, ако стане нужно, с всички средства.

Над света наистина са нависнали черни облаци. Ще се разпръснат ли и от кого? — се пита човечеството.

С амбицията да се справят с тъй некрасивата и опасна действителност са се натоварили нови хора и са установили в своите отечества нови режими, изградени върху нови учения, които са отрекли демокрацията като режим и като доктрина. На политическата сцена днес са се изправили големите фигури на Сталин, Хитлер и Мусолини, техните сателити Долфус[100], Стартенберг и много други. Подир първия от тях, подир Сталин, вървят мнозина в света. След останалите, които се доближават един до друг по политическите си концепции, са на път да тръгнат и у нас някои от политическите организации.

Не всички от новите хора, за които споменахме, са завладели държавната власт по един и същ насилнически начин. Но и тия, които като Хитлер я спечелиха едва ли не по всички правила на германската конституция, правят вече големи усилия да я задържат чрез потисничество.

Новите режими се крепят на силата. Там се крие опасността за тяхното бъдеще. Наистина Хитлер е обещал, че ще се допитва до народа всяка година, дали последният одобрява или не политиката му. Но това допитване ще си остане един демагогски похват, ще бъде една нищо незначеща формалност, тъй като в Германия политическите партии са разтурени и водачите им са разпратени из разните концентрационни лагери.

Та само това ли е? За какъв референдум може да става дума, когато е суспендирана свободата на словото и събранията?

Демокрацията има своите непримирими врагове в лицето на «новите» хора и «новите» режими. Самата тя е също непримирим враг на насилието. Знамето ѝ е свободата. Държава, в която гражданите не се радват на една разумна свобода, не е за тях мило отечество, но омразен затвор, както бе казал някой. Във времена като сегашните, когато се правят чрез нови системи на управление дръзки опити народите да бъдат лишени от нея, добре е да се напомни за това, за принципите на демокрацията въобще.

Съдържанието и ограниченията на свободата сполучливо са били установени още преди 150 години. Свободата се състои в това, четем в «декларацията на правата на човека и гражданите», да може да се върши всичко, кое-

то не вреди другиму. Да се иска да се излезе извън тия рамки, в които свободата е била поставена от голямата французка революция, ще каже да се върви към потисничество, ако бихме поискали да ги стесним, или към разпуснатост и анархия, ако бихме искали да ги разширочим.

При все това демокрацията, преди да е свобода — е равенство.

Тук не става дума, разумява се, за насилствена духовна или материална нивелация. Демокрацията не е против съревнованията, защото без тях е немислим напредъкът. Но тя не може да се откаже от обществената си функция да притъпява класовите противоречия по пътя на едно вмешателство в обществения и стопанския живот на нациите, за да се внесе чрез него по-голяма рационалност в производството и по-голяма справедливост в разпределението на благата. Нейното вмешателство може да отиде и много по-далеч — да се натовари с урегулирването на всички частно-правни отношения на гражданите, когато това би се наложило от едни изключителни икономически обстоятелства*. Хармонията, обществената солидарност е един от големите идеали на демокрацията. В негово име тя може понякога да жертвува големите частни интереси на хората, но никога и за нищо — обществените. При конфликт в последните трябва да потънат първите. Но тя отрича, че за да се установи хармонията между разните стопански категории, трябвало да се измени без друго системата на управлението, че само принудата е сигурният път, който води към нея.

Все поради това, че демокрацията е равноправие, и като е така има дълга да поддържа обществената хармоа ния, тя не може да вземе под своя закрила която и да било отделна класа, защото без друго с това би рискувала да стане враг на останалите и по тоя начин да изневери на едно от знамената си, на един от големите си идеали — равноправието и обществената солидарност.

Оттук следва, че класовата или съсловната политика не се покрива от друга — на демокрацията: политиката на примирението и обществената солидарност. Те не са-

* Само при това разбиране въпроса за пределите на държавната интервенция може да се обясни вотирането на закона за облекчение на длъжниците. — *Бел. авт.*

мо не се покриват една друга, но взаимно се изключват.

Но демокрацията не е толкова доктрина, колкото система на държавно устройство и управление. До преди години, до преди голямата европейска война, този режим господствуваше с малки изключения във всички цивилизовани държави. През последно време обаче са оспорени неговите преимущества от други политически системи на управление, претендиращи да са по-съвършени и по-нови, макар в действителност те да имат едно минало, което са забравили някои съвременници наши, но което помни историята като едно печално минало.

Някогаш, в едно относително отдалечено от нас време, народите не са били смятани за кадърни да се самоуправляват. С тия разбирания живеят и оперират всички ония, които днес са за диктатурите. Вместо да се оставят свободни народите да се самоуправляват, да дирят изход от наистина тежкото положение, в което се намират, по едни или други пътища искат да им се наложат диктатурите.

Просветените или обскурантните — това е без особено значение, защото и едните, и другите еднакво отказват на гражданството политическите му права и искат от него само подчинение.

Никой не ще спори, че без подчинение не е възможно съществуването на държавата. Върху него настоява демокрацията с тая съществена разлика, че тя разбира подчинението като обществена дисциплина, резултат на самоподчинение, а не на потисничество и терор, без които са немислими диктаторските режими.

В Съветска Русия насилието се практикува в едни форми, в Германия и Италия — в други, по-меки, но всъде в държави с диктаторски режим една от присъщите и съществените им черти е насилието. Идейните им защитници твърдят, че диктаторските режими като всички други са израз на народна воля.

Може и да има нещо вярно в тази констатация днес, колкото се касае до Германия*, но същото не би могло да се каже ни за Италия, ни, още по-малко, за Съветска

* Макар че според данните на «Комитета за помощи на жертвите на Хитлер. режим», от 1 ян. 1933 г. има убити политически противници около 3000 души, около 100 000 ранени и около 170 000 души пратени по разните концентрационни лагери. «Послед. новости» от 22. III. 1934 г. — *Бел. авт.*

Русия. В повечето случаи диктатурите са дело на едно дейно и енергично малцинство.

Един от революционерите, като Радек, добавя дори, че революциите въобще са дело на едно *незначително* малцинство. За Русия това е особено вярно, защото там победиха не масите, нито класите, но една група от болшевици, подпомогната от разбунтували се войници и матроси — и затова, за да се поддържа болшевишката власт там, има нужда, духовито бележи Масарик, не толкова от Маркса, колкото от терора.

Ще трябва ли да се управляват народите от самите тях — демократическото начало, или от други — диктаторите, така се е сложил въпросът где по-слабо, где по-остро, всъде по целия свят. Той е повдигнат от известни среди и във Франция, особено в Англия. В последната правителството е обсъждало дори въпроса за мерките, които би трябвало да се вземат против опитващия се да се организира фашизъм.

Диктаторските режими по политическите си концепции са едни и същи, но с различни оттенъци, според особеностите на всеки народ, в средата на който се установяват. Съветизмът и болшевизмът, фашизмът и хитлеризмът като диктаторски системи на управление при всичките им видими различия помежду им са едни и същи политически системи — разновидности на насилието. Като нови стопански системи те, изключая болшевизма, също не се различават помежду си, защото еднакво преследват преустройството на сегашния стопански ред по пътя на обединението на разните стопански категории и установяването хармонията между тях.

Диктатурите впрочем нито са много ясни по съдържанието си, нито са много постоянни, защото изворът на идейната и материалната им същност е предимно в личните морални и интелектуални качества на диктаторите, в техните лични обществени и политически концепции. Тази мисъл може добре да се илюстрира с един извънредно характерен пример.

Фашизмът се появи в Италия през 1919 г. в една форма, която няма нищо общо с тази, под каквато се практикува сега. Той се прояви първоначално като ултрадемократически режим. Между другото Мусолини искаше тогава унищожението на монархията, конфискация на по-

големите богатства, раздаване земите на сдружените земеделци и пр.

Малко само по-късно същият той организира съмишлениците си и ги поведе към Рим, гдето победоносно влезе като републиканец. Там вече, станал пръв министър на краля, той свали републиканското си знаме, ревизира цялата си първоначална програма, като тури край на парламентарния режим, унищожи партиите и суспендира политическите правдини на съотечествениците си.

Сторил това, той създаде така наречената корпоративна държава — държава-нация, призвана да погълне личността, и принуди италианците да се сгрупират в синдикати и корпорации (работодатели, наемни работници, свободни професии и т. н.), чрез които си постави за задача да подчини всички на фашизма, на държава-фашизъм, ще кажем ние.

Започнал прочее, както виждаме, съществуването си с едни политически и социални разбирания, фашизмът заживя по-късно с други, като подири подкрепа не само всред предишните си приятели комбатанти, малоимотни и безимотни, но и всред другите категории на италианското гражданство.

Не е достатъчно ясна и националната идея на диктатурите, която издигат напоследък като свое знаме. Какво означава наистина техният национализъм? Патриотизъм или патриотарство? И едното, и другото не са нещо ново. Ксенофобия ли? — се пита един голям италианец, прокуден от своето отечество.

На тоя въпрос не можа да отговори ясно Хитлер дори. В една своя реч той бе казал, че покрай многото му задачи била и борбата му против марксисткия интернационализъм. Но преди Хитлера срещу него се бори, и успешно, до- и следвоенна Германия. Или национализмът за него е расизмът — мистическото вярване, че германската раса е призвана да господствува над другите? Или, най-после, национализмът е една дипломатическа алюзия за реванш? Пак не, защото в същата своя реч Хитлер бе заявил, че ще се бори и против буржоазния империализъм, че не ще войната, че се е бил издигнал до мястото си, което има, за да даде траен мир на Германия.

Или национализмът е само антисемитизъм*?

---

* Враждебно отношение към евреите.

На няколко пъти загатвахме вече, че и у нас са правени и продължават да се правят опити, за да се замени сегашната демократическа система на управление с друга — с една диктатура. Нерешителните инициативи за установяването ѝ в земята ни са били вземани от много среди, но на никои от тях, нам се струва, не е ясно защо и за каква собствено диктатура те ратуват и за какъв особен национализъм бълнуват.

Желателното ѝ установяване у нас, както и другаде, се мотивира най-вече с недостатъците на парламентарния режим, повечето от които, бихме казали, не са специфични, защото въобще са недостатъци на нашия обществен живот, и като е така, премахването им не би могло да дойде ей така, наведнъж, със заместването на сегашния с друг режим, но с повдигането на обществения морал и нивото на политическата и духовната ни култура — процес бавен при това, което е по-същественото, най-малко възможен при системите на политическите диктатури, каквито и да биха били те.

Недъзите, които се сочат от противниците на парламентаризма, са много. Набляга се най-вече върху това, че парламентите не били обладавали нужните знания, нямали всестранната компетентност, за да могат да се справят задоволително със законодателната си функция.

Чудно е, че с такъв аргумент се обосновава и у нас искането за унищожението на парламентаризма след полувековното му съществуване.

Наистина и днес още може да става дума за недостатъчната компетентност на тези или други отделни народни представители, но прекалено е, мислим, да се оспорва компетентността на парламентите ни като цяло, които в продължение става на толкова години успешно са се справяли със своите функции и са дали на страната едно законодателство, отговарящо на нуждите ѝ, което по техника и социални тенденции ни прави чест.

Твърдението на противното не би говорило освен за заинтересованост и за непознаване на въпроса. В своята трудна работа, изискваща често наистина големи знания, парламентите у нас и другаде са били подпомагани от тия, които ги притежават.

Може да става дума следователно да се организира подобре тая помощ, и само толкова. От една помощна организация ще има нужда всякога не само сегашната систе-

ма на управление, но и всяка друга, която би искала да я замести.

В управлението ще трябва да се заангажират широко интелигентните, знаещите и опитните хора, и то тия от тях, които биха имали благородната амбиция да се турят в услуга на народа.

На тях особено демокрацията дължи да отвори прегръдките си и да ги улесни в легитимната им амбиция да играят не само помощна, но и активна роля в управлението, да им отвори достъп към парламента, но по единствения път, който води там — по пътя на всеобщото гласоподаване. Само чрез него всеки гражданин може да вземе участие в управлението на страната, в уреждането съдбините ѝ.

Диктатурите искат да осигурят достъпа към него само за известни категории хора, за избраните.

Рамките на ограниченията, които биха се направили в случая, биха могли да се стеснят толкова много, щото в тях да останат само диктаторът и антуражът му. В най-добър случай тогава парламентът би се композирал от добре подбрани хора, които все пак ще бъдат заставени да се съобразяват с волята на диктатора. При сегашните и съвременни нам диктатури достъп към върховете на държавното управление нямат освен ония, които са региструвани като правоверни, като хора на «новата», управляваща класа.

При това положение за безкористните, самоуважаващите се и обичащите народа си наши интелигентни хора се налага да направят избор в алтернативата: да подпомогнат ли народа си, съобразявайки се с демократичната форма на управлението му, или да предпочетат да се турят на разположение на диктатурата, или, което е същото, на диктатора, който може да бъде случаен и невеже-ствен човек.

Има и друго едно обвинение, което вече не е от политически, но от морален характер, отправяно постоянно към парламентарния режим. За подкрепа на неговата основателност доста много са допринесли големите от време на време обществени скандали в държави с демократическо управление.

Фактите не могат да се отрекат. Но трябва още един път да се подчертае, какво те не са във връзка със систе-

мите на парламентарното управление, но с понизения всъде след войната обществен морал.

Ако скандалите, на които се прави алюзия, компрометират парламентарната система, тогава трябва да се каже, че те опорочават всички други системи на управление, защото случаите на корупция не са малки и в държавите с диктаторски и други режими. В демократическите държави със свободно, непритиснато обществено мнение те не се прикриват, но се преследват и наказват, тогава когато в държавите с несвободно обществено мнение не всякога има възможност те да бъдат изнесени и обществено заклеймени. Нима тая разлика говори във вреда на демократическата система на управлението?

Бичуват се също и някои други парламентарни порядки: безсистемната работа в нашите парламенти, превръщането им в клуб за партийни състезания, дългите и никому ненужните често разисквания и т. н.

Със защита на тия парламентарни недъзи никой не иска да се товари и най-малко демокрацията, но колкото и да са големи те, все трябва да се помни, че не са органически, не са в естеството на самата система на парламентарното управление. И затова колкото строго и заслужено да могат да бъдат критикувани, по никой начин не могат да бъдат сериозни основания за премахването на парламентаризма.

От многото недостатъци на нашето Народно събрание, които се натякват, само един непоправимо може да го компрометира, да подкопае окончателно авторитета му. И ето, тъкмо за него най-малко се говори от ония, които са принципиални противници на парламентаризма у нас. Това не е случайно.

Нашето Народно събрание малко по малко абдикира на една от функциите си — да контролира управлението. В него парламентарният контрол е сведен ако не до нула, то до размери, които го правят почти илюзорен.

По дневниците на Народното събрание лесно може да се констатира, че в края на всички легислатури са оставени без отговори стотици питания и запитвания, които са били отправени през траенето им от народни представители към първите министри и техните другари.

От този факт могат да се направят две заключения: или че членовете на правителствата ни се интерпелират само проформа, по демагогски съображения, или, още

по-лошото, че изпълнителната власт, като по-силна от парламентарната, се изплъзва от нейния контрол, като отказва на парламента контролните му права или привилегии — както щете, кажете.

Ако тоя ред на нещата продължи и занапред, за парламентаризма ни скоро ще може да се каже, че е квазипарламентаризъм.

Все пак не за този тъй голям недъг на нашия парламент се иска унищожението му, или най-малко радикалното му реорганизиране от привържениците на диктатурата, защото диктатурите нито са били, нито ще бъдат някога приятели на обществения контрол. И нам се чини, че нито този, току-що посоченият голям недъг на нашия парламент, нито другите, каквито той има като всеки друг, убиха престижа му в някои от обществените среди, поради което те с известна готовност биха тръгнали след ония, които биха им препоръчали на мястото на парламентарната система на управлението друга някоя, която отрича демокрацията.

Обяснението на тоя факт ние сме наклонни да подирим повече другаде: в обстоятелството, че войната, като разклати до основи народното стопанство и държавните финанси, като разколеба моралните устои на държавата и уби вярата на хората в много от духовните ценности, сложи пред демокрацията редица мъчни и деликатни за разрешение въпроси.

Демокрацията малко по малко, в зависимост от обективните възможности, е правила и ще прави всичко, за да им даде едно задоволително решение. Но. . . и ето, тъкмо в това «но» се крие обяснението на онова, обективно взето, неоправдано разочарование от демокрацията и парламентаризма, което е обзело някои от обществените слоеве.

Страданията народни са извънредно големи. Те продължиха години. Краят им все още не е толкова близък, търпението е изчерпано и икономически по-слабите искат вече безотлагателното, немедленото решение на всички социални и икономически проблеми. Те са се отказали да държат сметка на възможностите и затова са наклонни да тръгнат подир всекиго, който преднамерено държи отговорна демокрацията за техните страдания и за всички последици от войната.

«Надясно!» — се казва днес у нас, както това отдав-

на бе казано другаде. «Надясно!» — към една силна и компетентна власт, която едничка била способна бърже да тури край на страданията народни, да затвърди мира и реда в държавата.

Обяснението на тоя позив «надясно» и на относителния му успех всред обществото искаме да подирим също и в страха му от една социална революция, създаден от неокачествимата демагогия и безскрупулната пропаганда на крайно левите течения в страната. На мнозина се струва, че от тази опасност може да ги предпази само една диктаторски силна власт. Тя е лозунгът на така нареченото народно движение[101] у нас.

Какво представлява то от себе си? Въпросът не е неуместен и неинтересен, защото не може да се отрече, че през последната година то спечели почва в страната.

Неговата доктрина ще има тепърва да се доуяснява. Едно е очевидно засега: че то прибира под своето знаме всички, които и да са те, стига да искат да се наредят под него. Там са застанали разноидейните и недоволните хора, кои от демокрацията, кои от властта, едни от неправди, други от себе си и от мизерията си.

Социалният състав на това движение е шарен — пошарен, отколкото на всяка друга наша политическа организация. По тази вече причина нам се чини, че «народното» движение не ще може да стане и да остане като едно дисциплинирано и идейно свързано мнозинство. Това впрочем ще има да покаже бъдещето, в което искаме да надникнем дотолкова, доколкото ни се налага да погадаем не за съдбата на новата организация «Народно движение», но за ония евентуалности, пред които би се изправила страната, ако то сполучи да завладее държавната власт и да реорганизира държавното ни устройство.

«Народното» движение се възглавява от един наш държавник, който е и шеф на една партия. Би трябвало да се предполага, като е така, че това «движение» ще има за свое знаме демократическото знаме на партията. Действителността е по-друга. Един от меродавните вдъхновители и ръководители на това движение, секретарят му*, се е опитал да ни даде неговия облик и съдържание.

Според него демокрацията била в разложение и пар-

* Христо Калфов[102] — Вж. «Демократически сговор», брой 3068/1934 г. — *Бел. авт.*

ламентаризмът не бил способен да задоволи нуждите на следвоенния живот. Новият спасителен път и новите средства били онія, с които си служат днес двете големи нации на Европа — Италия и Германия. Думата е за фашизма и хитлеризма. «Народното» движение предпочитало първия пред втория като по-малко мистичен, като «по-разгърнат», по-уяснен.

Впрочем все пак било добре от двете нови системи на управление, които «движението» препоръчва на България, да се вземе всичко онова, което «у тях възвишава духа, укрепява вярата и калява волята».

Все същият идеолог на «народното» движение спира особено вниманието си върху характерното според него във фашизма, че бил за участието на «бойците», на бойния елемент в управлението, и върху обстоятелството, че в онія държави, в които новите диктаторски системи на управлението повечко или по-малко, са били усвоени, държавните глави са ги дарили със своите симпатии и подкрепа.

Фашизмът, казва все той, бил за «принципа на действието», което да твори и «да се налага», като му поставя за цел националното благоденствие.

Трябва ли оттук да се разбира, че «Народното движение» смята да е в правото си да се наложи у нас с всички средства? И какво иска да каже то, когато, отбелязвайки обстоятелството, че фашизмът бил подпомаган ту тук, ту там от държавните глави, подчертава, какво «това било естествено и че обратното би било за осъждане и против здравия разум и смисъл на историята»?

Не означава ли всичко това, че то ще иска по революционни и нелегални пътища да завладява властта и че завладяло я така или инак, е решило a priori да преустрои България, да ѝ даде друго държавно, недемократично устройство.

От всичките не дотам ясни обяснения по тия въпроси, от разните подмятания и изказвания и недоизказани желания на «Народното движение» проличава, че само по тактически съображения то не ще още открито да хвърли ръкавица на демокрацията и нейните институции, като поиска коренно да преустрои България по типа на италианския фашизъм и на германския хитлеризъм.

Ще трябва ли при това положение демокрацията да мълчи, да стои още със скръстени ръце, да не се готви

за борба за защита на своите досегашни завоевания и за своите идеали? Ще остави ли да бъде лъган народът, че социалното и икономическо положение било по-добро у народите, които са управлявани от диктатури, отколкото в една Англия, Франция или Съединените щати, че общественият морал в последните бил по-нисък и социалните неправди по-големи? Нима за притъпяването на икономическата криза, за трансформацията и за засилването на националното производство, за смекчаване борбата между класите, за намаляване на безработицата и т. н. помалко се прави и е направено от демокрациите, отколкото е направено и се прави от фашистките диктатури? Где, в коя област на човешкия дух най-сетне последните са отишли по-напред, отколкото една Англия или Франция? Какво дадоха те на народите в замяна на свободата, която им отнеха? Мир и ред — се отговаря. Но нима те липсват в държавите на големите демокрации? Или обществената дисциплина, която цари там, не е по-достойна за гражданството, отколкото сляпото подчинение, което се иска от него от двете реакции — фашизма и болшевизма?

А где са предимствата на новите системи на управление пред старата — на демокрацията? Ние не ги виждаме и затова ги отричаме.

И все пак повтаряме, че в полза на тия системи има едно движение. То се подпомага от разни страни, организира се и е в настъпление, неговите водачи незабелязано за себе си тласкат страната към нови борби, които могат да станат по-острастени и по-опасни за нея, отколкото тия, които през последните две десетилетия спъваха спокойното й развитие, които й бяха докарали една гражданска война. Недоволните от сегашното състояние на нещата, от конституционно-парламентарния режим в държавата ни, се организират и готвят да го повалят с всички средства, които биха одобрили като годни да ги доближат до целта, към осъществяването на която неудържимо се стремят. Тяхното желание е на всяка цена да наложат на страната един нов режим. Ние казахме кой. Тям се струва, че в една Италия или Германия се живее по-добре, отколкото в България, че новите там форми на държавно устройство са по-съвършени, че при тях държавната власт ще може по-успешно да се справи със своите тъй много нараснали задачи. Това е една заблуда. Още по-

голяма е другата — че сменяването на демократическия режим у нас с друг ще може да стане безболезнено, спокойно, че с един нов преврат, но вече по-дълбок, отколкото деветоюнския, щяла леко да се примири страната, политическите ѝ партии, изобщо нейното свободолюбиво гражданство. По-вероятно е другото, че смяната, за която е думата ни, ще коства на страната нови жертви. Нам се чини, че не се мамим.

Ако все пак след предизвикани борби фашизмът смогне да завладее държавната власт, големите разочарования от него не ще закъснеят да дойдат и задържането на режима му в България ще наложи на властта да прибегне към големи насилия. Опитът учи, че най-малко те се търпят в България и че на насилието най-охотно се отговаря у нас с насилие. Кому всичко това е нужно? Къде тласкат страната тия, които искат да използват временните увлечения и настроения, зацарили в някои наши обществени среди? Чувствуват ли те всичката отговорност, която поемат с това, че натрапили на страната за едно късо време — в това сме дълбоко убедени — един друг, нов политически режим, без в нещо така да подобрят положението ѝ, ще разбъркат още повече живота ѝ, ще я върнат назад към старото, но не към «новото», към което уж се стремят?

Квазиновото* движение прочее трябва да бъде парализирано, надвито от демокрацията.

Последната е разпокъсана обаче, редовете ѝ са разредени. Ней ѝ се налага, ако не иска да бъде изненадана, да се организира, да се сплоти. Пред народа тя е представена от няколко фракции, които принципиално няма какво да делят. Безумие е те да водят борба помежду си. Чуха се наистина трезви думи за нужда от «примирие». Все това е една крачка напред, но малка, много малка. Иска се не примирие, а мир, прегрупиране и обединение на демократичните сили в нашето отечество. Иска се от тях по-голямо самопожертвуване и борчески дух.

Организирали се и застанали под едно обединяващо знаме — свобода, граждански мир, социална правда, те ще могат да предпазят страната от едни нови опасни борби, към които я тикат отдясно и отляво и които могат да вземат най-нежелателна форма.

---

* Лъженовото.

ПОЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

[1] Има се предвид референдумът от 19 ноември 1922, организиран от правителството на БЗНС, за виновността на водачите на Конституционния блок в качеството им на бивши министри (1912—1913 и 1918) за първата и втората национална катастрофа. — 2

[2] Шарл Монтескьо (1689—1755) — виден френски просветител и социолог. — 4

[3] Томас Гарик Масарик (1850—1937) — чехословашки политически и държавен деец, философ и социолог. Президент на Чехословакия (1918—1935). — 4

[4] Франческо Саверио Нити (1868—1953) — италиански икономист и държавен деец. Министър-председател (1918—1920). — 4

[5] Има се предвид Балканската война (1912—1913). — 5

[6] Междусъюзническата война (1913). — 5

[7] Има се предвид участието на България в Първата световна война (1915—1918). — 5

[8] Фердинанд I. — 5

[9] Разбирай: Войнишкото въстание от есента на 1918. — 5

[10] Има се предвид Радомирската република, провъзгласена на 27 септ. 1918. — 6

[11] Солунското примирие между България и страните от Съглашението е подписано на 29 срещу 30 септ. 1918. — 7

[12] Александър Протогеров (1867—1928) — деец на националноосвободителното движение на българите от Македония и Одринско, генерал-лейтенант. Участвува в Илинденско-Преображенското въстание от 1903. През 1911 е избран за запасен член на ЦК на ВМОРО. По време на Балканската война (1912—1913) взема дейно участие в организирането на македоно-одринското опълчение. Председател на ИК на македоно-одринските благотворителни братства (1912—1918). След убийството на Христо Чернопеев е редовен член на ЦК на ВМОРО. По време на участието на България в Първата световна война е губернатор в Моравско. През 1917—1918 е началник на Дирекцията за стопански грижи и социална справедливост. След избухването на Войнишкото въстание от 1918 е назначен комендант на столицата и ръководи разгрома на въстанието. След излизането на България от Първата световна война заедно с Тодор Александров и Петър Чаулев възглавяват ВМРО. До преврата от 9 юни 1923 предимно е извън България. През май 1924 заедно с Т. Александров и П. Чаулев подписва Майския манифест, но после се отказва от подписа си. След убийството на Т. Александров (авг. 1924) постепенно губи влиянието си в ор-

ганизацията. Влиза в остри противоречия с новия член на ЦК на ВМРО Иван Михайлов, по чието нареждане е и убит. — 7

[13] Има се предвид Александър Стамболийски, който обаче е провъзгласен за председател не на републиката, а на временното правителство. — 7

[14] Има се предвид д-р Райко Даскалов. — 7

[15] Търновските събития — акция на партиите от Конституционния блок против управлението на БЗНС, насрочена за 17 септември 1922 в Търново. — 10

[16] Има се предвид Ал. Стамболийски. — 10

[17] По-правилно: Иван Евстратиев Гешов (1849—1924) — политически и държавен деец, икономист, публицист, банкер. Взема дейно участие в обществено-политическия живот на Източна Румелия. От 1883 се преселва в Княжеството и до 1886 е директор на Българската народна банка. Министър на финансите (авг.—ноем. 1886). Играе важна роля в организирането на Народната партия. Министър на финансите (май 1894—авг. 1897) и управляващ Министерството на търговията и земеделието (1894—1897). Шеф на Народната партия (1901). Същия пост запазва и след обединяването на Народната с Прогресивнолибералната партия (1920). Председател на XI ОНС (1901) и на XV ОНС (26 юни до 23 юли 1913). Министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията (март 1911—юни 1913). Председател на Българското книжовно дружество (дн. Българска академия на науките) от 1898 до края на живота си. След превратa от 9 юни 1923 минава в редовете на Демократическия сговор. — 12

[18] Има се предвид Ньойският мирен договор, подписан на 27 ноем. 1919. — 12

[19] По-подробно вж. *История* на България. С., 1964, т. 3, 54—57. — 12

[20] Има се предвид д-р Райко Даскалов. — 13

[21] Разбирай: комунистите. — 17

[22] 9-юнски преврат 1923 — държавен преврат, организиран от организацията Народен сговор и Военния съюз против управлението на БЗНС и извършен с помощта на войската. — 17

[23] Васил Коларов (1877—1950) — деец на БКП и на международното комунистическо движение. Член на ЦК на БРСДП (т. с.) от 1905, секретар на ЦК — от 1919. Генерален секретар на Комунистическия интернационал (1922—1924). Един от ръководителите на Септемврийското въстание в България (1923). Политемигрант (1923—1945). Член на ИК на Коминтерна (1921—1943), един от ръководителите на Задграничното бюро на БКП. От 1929 до 1931 е на работа в Селския интернационал. След завръщането си в България е избран за депутат в XXVI ОНС (1945). Временен председател на републиката (септ.—ноем. 1946). Председател на ВНС (ноем. 1946—дек. 1947), заместник-председател на правителството и министър на външните работи (дек. 1947—юли 1949), председател на Министерския съвет (юли 1949—ян. 1950). — 17

[24] Кръстьо Пастухов (1874—1949) — политически и държавен деец. Един от ръководните дейци на широките социалисти. Избиран многократно за народен представител. Министър на вътрешните работи (май—окт. 1919). През ян. 1945 е изключен от състава на ЦК на БРСДП. През 1946 е осъден на 5 г. затвор. Убит в сливенския затвор от криминален престъпник. — 17

[25] Аристид (около 540 — около 467 пр. н. е.) — атински държавник и военачалник. — 18

[26] Има се предвид д-р Р. Даскалов. — 18

[27] Димитър Нейков (1884—1949) — политически и държавен деец. Един от водачите на БРСДП. Взема участие в изграждането на народнофронтовското движение в България в навечерието на Втората световна война. През 1944 влиза в състава и на нелегалния Национален комитет на ОФ. Министър на търговията, промишлеността и труда (1944—1946). Подпредседател на ВНС (1946—1949). Главен секретар на БРСДП от 1945 до вливането ѝ в БРП(к) (1948). — 19

[28] Вж. бел. 1. — 20

[29] Александър Стамболийски (1879—1923) — виден деец на селското движение в България, водач на БЗНС, народен трибун. Член на БЗНС от основаването му. Делегат на учредителния му конгрес (1899). Остро се противопоставя на въвличането на България в Първата световна война, с което си спечелва смъртната омраза на Кобурга. Арестуван е и осъден на доживотен затвор. При прокламирането на Радомирската република (27 септ. 1918) е провъзгласен за председател на временното правителство. След разгрома на въстанието минава в нелегалност и се крие из столицата. Излязъл на свобода в началото на ян. 1919, възглавява Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. В началото на окт. 1919 съставя коалиционно правителство. Освен министър-председателския пост поема и Министерството на войната. Като министър-председател е принуден да подпише през ноем. 1919 тежкия за България Ньойски договор. След сформирането на самостоятелното правителство на БЗНС (май 1920—юни 1923) Ал. Стамболийски освен неговото ръководство възглавява и Министерството на външните работи и изповеданията. Превратът от 9 юни 1923 го заварва в родното му село. Заловен, след нечовешки инквизиции е умъртвен във вилата му край с. Славовица. — 22

[30] Тодор Тодоров (известен още и като Теодор Теодоров) (1859—1924) — политически и държавен деец. Един от водачите на Народната партия. Председател на VIII ОНС (окт. 1894—февр. 1896). Министър на правосъдието (февр. 1896—авг. 1897); министър на финансите (авг. 1897—ян. 1899). Март 1911—юни 1913 и юни—юли 1913 отново е министър на финансите. Окт.—ноем. 1918 възглавява Министерството на външните работи и изповеданията. От ноем. 1918 до окт. 1919 е министър-председател и министър на външните работи. Възглавява българската делегация в Париж във връзка с изготвянето и подписването на мирния договор с България. За да не подпише готвения диктат над България, в началото на окт. подава оставката на кабинета. След провала на събора на Конституционния блок в Търново от 17 септ. 1922 е хвърлен в затвора заедно с другите водачи на блока като един от виновниците за националната катастрофа от 1913. Превратът от 9 юни го избавя от Държавен съд. — 22

[31] Иван Ангелов — народен представител в XIX ОНС. — 24

[32] Има се предвид генерал Никола Жеков. — 25

[33] Ото Чернин, граф — пълномощен министър на Австро-Унгария от ян. 1917 до края на участието на България в Първата световна война. — 27

[34] Никола Жеков (1864—1948) — военен деец, генерал от пехотата. Доброволец в Сръбско-българската война (1885). По време на Балканската война е началник-щаб на армия. От началото на авг. до началото на окт. 1915 е министър на войната. След въвличането на България в Първата световна война е главнокомандуващ българската войска. След войната е осъден от Държавен съд заедно с министрите от кабинета на В. Радославов като един от главните виновници за втората национална катастрофа. Амнистиран през 1924. След подписването на Тристранния пакт от България (1941) разгръща дейност за по-тясно сближение с Третия райх. Последните години от своя живот прекарва вън от страната. — 27

[35] Хартлинг, граф — последният канцлер на Германия преди разгрома ѝ в Първата световна война. — 27

[36] Стефан граф фон Райеч Буриан (1851—1922) — австро-унгарски държавен деец и дипломат. Министър на финансите (1903—1912), министър на външните работи (1915—1916 и 1918), отново министър на финансите (1916—1918). — 27

[37] Недялко Атанасов (1881—1960) — деец на БЗНС. Министър на железниците, пощите и телеграфите (май 1920—юни 1921), председател на XIX ОНС (юем. 1921—март 1923). Депутат и в XX ОНС (1923). Член е на Задграничното представителство на БЗНС (1924—1925). Завръща се в страната през 1933. След 9 септ. 1944 е в редовете на опозиционния БЗНС, но от 1955 минава на страната на ОФ. — 28

[38] Стоян Омарчевски (1885—1941) — деец на БЗНС. Министър на народното просвещение (май 1920—юни 1923). През 1925—1926 е член на Постоянното присъствие на БЗНС. Главен редактор на в. «Земеделско знаме» (оранжево) (1927—1929). През 1929 се прехвърля в БЗНС «Врабча 1», но през 1933 напуска и неговите редове, възглавявайки нова групировка на недоволните от БЗНС «Врабча 1». След превратата от 19 май 1934 еволюира надясно, докато мнне изцяло на страната на монархическата диктатура. — 28

[39] Александър Димитров (1873—1921) — деец на БЗНС. Има големи заслуги за организиране на земеделските дружби в Югозападна България през първото десетилетие на XX в. Министър на вътрешните работи и народното здраве (окт. 1919—юни 1921), министър на войната (юни—окт. 1921) и управляващ Министерството на железниците, пощите и телеграфите (септ.—окт. 1921). Убит от наемни убийци на буржоазната опозиция на земеделското управление. — 28

[40] Димитър Драгиев (1869—1943) — един от основателите на БЗНС. От 1902 до 1905 редактор на съюзния орган «Земеделско знаме». Министър на земеделието и държавните имоти (ноем. 1918—окт. 1919). На XV конгрес на БЗНС (юни 1919) напуска демонстративно съюзните редове и със свои привърженици от Старозагорския край образува нова политическа организация — БЗНС (Стара Загора), която не се ползва с голямо влияние сред селското население в страната. — 28

[41] Петър Джидров (1876—1952) — политически и държавен деец, един от водителите на БРСДП. Министър на правосъдието (ноем. 1918—май 1919). При разцеплението на БРСДП (1926)

заедно с Д. Казасов, А. Цанков и др. основава Социалдемократическа федерация. — 29

[42] Франше д'Епре — френски генерал, командуващ съглашенската Източна армия по време на Първата световна война със седалище Солун. В неговия щаб се подписва на 29 срещу 30 септ. 1918 примирието между България и Съглашението. — 30

[43] Паул фон Хинденбург (1847—1934) — германски военен и държавен деец. По време на Първата световна война е командуващ германските войски на Източния фронт. Началник на генералния щаб (1916—1918). Президент на Германия (1925—1934). — 34

[44] Михаил Савов (1857—1928) — военен деец, генерал от пехотата. Участвува в Сръбско-българската война (1885). Министър на войната (1891—1894 и 1903—1908). По време на Балканската война (1912—1913) е помощник-главнокомандуващ българската армия. Пълномощен министър в Париж (1920—1923). — 35

[45] Александър Гиргинов (1879—1953) — политически и държавен деец. Един от водачите на Демократическата партия. Министър на финансите (юни—окт. 1931), а след това на вътрешните работи и народното здраве (окт. 1931—май 1934). Министър на финансите (2—8 септ. 1944). След 9. IX. 1944 е съден от Народния съд. През лятото на 1945 е на свобода. След разгрома на буржоазната опозиция е подложен на нови преследвания. — 35

[46] Райхстаг — наименованието на германския парламент до 1945. — 35

[47] Лука Малеев — военен деец, майор. По време на участието на България в Първата световна война (1915—1918) е адютант на главнокомандуващия българската армия генерал Никола Жеков. — 37

[48] Андрей Тошев (1867—1944) — дипломат, държавен деец, публицист. Министър-председател (април—ноем. 1935). — 38

[49] 14-те точки на Удро Уилсън, президент на САЩ, обявени на 8 ян. 1918, отнасящи се за следвоенното устройство на света.—45

[50] Удро Уилсън (1856—1924) — американски политически и държавен деец. Президент на САЩ (1913—1921). — 45

[51] Никола Генадиев (1868—1923) — политически и държавен деец. Един от водителите на Народнолибералиата (Стамболова) партия. Министър на правосъдието (май 1903—ян. 1904); министър на търговията и земеделието (ян. 1904—ян. 1908). След убийството на Димитър Петков (февр. 1907) застава начело на Народнолибералната партия. Министър на външните работи и на изповеданията (юли—дек. 1913). Като противник на въвличането на България в Първата световна война на страната на Германия и Австро-Унгария е хвърлен в затвора. Излиза на свобода след излизането на България от войната. След групирането на либералните партии в Националлиберална (1920) е един от водачите ѝ. През септ. 1923 заедно с група съмишленици напуска нейните редове и полага основите на политическата партия Народно единство. Убит от наемни убийци в навечерието на парламентарните избори за XXI ОНС. — 52

[52] Иван Момчилов — деец на Либералната (Радославистка) партия. Подпредседател на XVII ОНС (1913—1919). — 54

[53] Карл — император на Австро-Унгария (1916—1918). — 54

[54] Димитър Мишев (1856—1932) — книжовник, публицист и обществен деец. Секретар на Българската екзархия (1895—1901).

Избиран за депутат в IV ОНС (1884—1886) и в XIV ОНС (1908—1911). — 55

[55] Стоян Костурков (1866—1949) — политически и държавен деец, един от водачите на Радикалдемократическата партия. Дългогодишен редактор на партийния орган в. «Радикал». Министър на народното просвещение (юни 1918—окт. 1919). Един от водачите на Конституционния блок. През септ. 1922 е арестуван, за да бъде съден от Държавен съд като един от виновниците за втората национална катастрофа (1918). След преврата от 9 юни 1923 е освободен. Отказва участие в Демократическия сговор. Участвува в коалицията Народен блок. Министър на железниците, пощите и телеграфите (юни 1931—май 1934). През 1945 възстановява партията си, която влнза в Отечествения фронт. Министър на народната просвета (1945—1946). — 56

[56] Доминик Мърфи — управляващ генералното консулство на САЩ в България през 1917—1918. — 56

[57] Григор Василев (1883—1942) — политически и държавен деец. Избиран неколкократно за народеи представител. Министър на земеделието и държавните имоти (май 1930—юни 1931). — 57

[58] Жорж Клемансо (1841—1929) — френски политически и държавен деец. Основател и шеф на Радикалната партия. Министър-председател (1906—1909 и 1917—1920). Председател на Парижката мирна конференция (1919—1920). — 58

[59] Балкански комитет, основан в Лондон в началото на XX в. Отнася се с големи симпатии към България и след нейното поражение в Първата световна война. — 59

[60] Михаил Маджаров (1854—1944) — политически и държавен деец. Един от водачите на Народната партия. Дейно участвувал в обществеио-политическия живот на Източна Румелия (1879 — 1885). През 1886 емигрира през Русия в Цариград. Завръща се в България през 1889. Министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията (дек. 1894—яи. 1899). През 1912—1914 — пълномощен министър в Лондон, а през 1914—1915 — пълномощен министър и в Русия. Министър на войната (май—окт. 1919). Министър на външните работи и изповеданията (окт. 1919—април 1920). Подпредседател на Петото ВНС (1911) и на XV ОНС (1911—1912). — 59

[61] Роберт Сесил — английски политически и държавен деец. — 59

[62] Павел Николаевич Милюков (1859—1943) — руски политически и държавен деец. Един от водачите на Кадетската партия в Русня. Министър на външните работи във временното правителство, възглавено от Ал. Керенски. От 1920 до края на живота си живее вън от родината си. — 60

[63] Иван Ст. Андрейчин (1872—1934) — писател, преводач и театрален деец. — 61

[64] Димитър Ябланскн — политически и държавен деец. Един от водачите на Народната партия. Министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (ян. 1912—юни 1913). — 61

[65] Тодор Недков — дипломат, български пълномощен министър в Румъния (1920—1921) и в Австрия (1924—1933). — 62

[66] Панчо Хаджимишев — дипломат, управляващ българската легация в Лондон (1909—1910), пълномощен министър в Атина (1910—1913), пълномощен министър в Лондон (1914—1915), пълно-

мощен министър в Хага (1916—1920), пълномощен министър в Лондон (1924 1935), пълномощен министър в Холандия, но със седалище в Лондон (1924 1935). — 62

[67] Има се предвид мирният договор между победената в Първата световна война Германия и държавите от Съглашението. — 64

[68] Има се предвид мирният договор между Унгария и държавите от Съглашението. — 64

[69] Отнася се за Гражданския блок, образуван от т. нар. съглашенофилски партии против управлението на правителството на «либералната концентрация», възглавено от В. Радославов. — 64

[70] Генерал-лейтенант Христо Бурмов — вж. бел. 71

[71] Христо Бурмов (1869—1936) — военен деец, генерал-лейтенант. По време на Балканската и Междусъюзническата война (1912—1913) е началник-щаб на Трета пехотна балканска дивизия. След въвличането на България в Първата световна война е командир на Първа бригада от Седма Рилска дивизия. Към края на войната е назначен за началник-щаб на Действуващата армия. — 68

[72] Извършен на 14 срещу 15 септември 1918. — 69

[73] Иван Луков (1871—1926) — военен деец, генерал-майор. По време на Балканската война (1912—1913) е началник -щаб на Първа Софийска дивизия. Началник на Военното училище (1913—1914). След въвличането на България в Първата световна война е началник на оперативния отдел и помощник-началник на щаба на Действуващата армия (1916—1917), командир на Втора армия (1917—1918). Участвува в българските делегации за подписването на Солунското примирие от септ. 1918 и Ньойския мирен договор (ноем. 1919). — 71

[74] Лансинг (1864—1928) — държавен секретар на САЩ (1915—1920). — 71

[75] Цанко Бакалов Церковски (истинско име Цанко Генов Ангелов) (1869—1926) — поет, политически и държавен деец. Един от пионерите на организираното земеделско движение в България. Министър на железниците, пощите и телеграфите (окт.—ноем. 1918, ноем. 1918—окт. 1919), министър на народното просвещение (окт. 1919—май 1920), министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (май 1920—март 1923), управляващ Министерството на железниците, пощите и телеграфите (февр.—март 1923). След преврата от 9 юни 1923 е арестуван и съден. След освобождаването му през 1924 взема дейно участие в организационното възстановяване на БЗНС. След атентата в софийската катедрала «Св. Неделя» (април 1925) е хвърлен в затвора, където и умира. — 76

[76] Райко Даскалов (1886—1923) — политически и държавен деец, един от водачите на БЗНС. Във връзка с Деклозиеровата афера излежава присъда в затвора (1916—1918). Освободен след пробива на съглашенските войски при Добро поле. Заедно с Ал. Стамболийски и група министри и народни представители е изпратен при разбунтувалите се войници, за да спре тяхното настъпление към столицата. Отделя се от делегацията и застава начело на въстаническата армия. На 27 септ. 1918 прокламира Радомирската република. След неуспеха на въстанието емигрира. Завръща се през януари 1919. Народен представител в XVIII и XIX ОНС. Министър на земеделието и държавните имоти, на търговия-

та, промишлеността и труда и на вътрешните работи и народното здраве (окт. 1919—февр. 1923). Пълномощен министър в Прага. Превратът от 9 юни 1923 го заварва вън от страната. Изгражда Задгранично представителство на БЗНС. Убит от наемен убиец, изпратен от сговористкото правителство. — 77

[77] Кръстиен — френски генерал, командуващ окупационните войски на Съглашението в България след подписването на Солунското примирие 1918 до лятото на 1919. — 79

[78] Имат се предвид министър-председателят Гунарис и няколко членове на неговия кабинет, които след погрома на гръцката армия в Мала Азия през есента на 1922 са осъдени на смърт от военен съд и разстреляни. — 83

[79] Димо Казасов (1886—1980) — политически и държавен деец, публицист, журналист. Член на ЦК на БРСДП (1919—1926). Участник в подготовката на превратa от 9 юни 1923. Министър на железниците (9 юни 1923—15 февр. 1924). Заедно с д-р Петър Джидров, Асен Цанков и др. основават Социалдемократическата федерация (1926). Един от инициаторите и водителите на Политическия кръг «Звено» (1927). В началото на 1934 минава в редовете на Цанковото Народно социално движение. Пълиомощен министър в Югославия (1934—1936). През 1943 влиза в състава на нелегалния Национален комитет на Отечествения фронт. Включен в първото отечественофронтовско правителство като министър на пропагандата, а от 1945 възглавява Министерството на информацията и изкуствата. Главен директор на издателствата, полиграфията и търговията с печатни произведения (1950—1953). — 84

[80] Издадена в края на 1925. — 85

[81] Иван Русев (1872—1945) — военен, политически и държавен деец, генерал-майор. Един от ръководните дейци на Военния съюз и организацията Народен сговор. Участвува в Балканските войни (1912—1913) и Първата световна война (1915—1918). Един от главните организатори на превратa от 9 юни 1923. Министър на вътрешните работи и народното здраве (юни 1923—ян. 1926). Избиран неколкократно за народен представител. Осъден на смърт от Народния съд и екзекутиран. — 85

[82] Александър Цанков (1879—1959) — политически и държавен деец, професор. Взема ръководно участие в подготовката и извършването на превратa от 9 юни 1923. Министър-председател и министър на народното просвещение (юни 1923—ян. 1926). Един от инициаторите и водачите на Демократическия сговор. Председател на XXI ОНС (1926—1927) и на XXII ОНС (1927—1930). От май 1930 до юни 1931 — министър на народното просвещение. След разцеплението на Демократическия сговор (май 1932) застава начело на едно от двете му крила, което през ян. 1933 преустройва по хитлеристки образец в т. нар. Народно социално движение. Малко преди 9. IX. 1944 напуска България. Известно време е председател на емигрантското правителство. От 1949 се установява в Аржентина. — 85

[83] Иван Вълков (1875—1962) — политически и военен деец, генерал-лейтенант. Взема участие в Балканската (1912—1913) и Първата световна война (1915—1918). Един от създателите и ръководителите на Военния съюз. Взема ръководно участие в подготовката и извършването на превратa от 9 юни 1923. Министър на войната (юни 1923—ян. 1926; ян. 1926—ян. 1929). Български

пълномощен министър в Италия (1929—1934). През 1954 е осъден на доживотен затвор. — 85

[84] Боян Смилов (1885—1947) — политически и държавен деец, един от водачите на Националлибералната партия. Взема активно участие в подготовката и извършването на преврата от 9 юни 1923. Министър на правосъдието (юни—септ. 1923). Министър на търговията, промишлеността и труда (май 1930—юни 1931). — 86

[85] Георги Данаилов (1872—1939) — политически и държавен деец, икономист, професор. Един от водачите на Демократическата партия. Министър на търговията, промишлеността и труда (юни—окт. 1918). След преврата от 9 юни 1923 минава в редовете на Демократическия сговор. Министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (май 1930—юни 1931). След разцеплението на Демократическия сговор (май 1932) минава на страната на крилото начело с А. Ляпчев. — 89

[86] Атанас Буров (1875—1954) — политически и държавен деец, банкер, един от водачите на Народната партия. Избиран многократно за народен представител. Подпредседател на XV ОНС (1911—1913). Министър на търговията, промишлеността и труда (юни—юли 1913; окт. 1919—май 1920). Един от водачите на Конституционния блок. След неуспеха на организираната от него акция против управлението на БЗНС (септ. 1922) емигрира. Завръща се в страната след преврата от 9 юни 1923. Заедно със своята партия влиза в Демократическия сговор и става един от неговите водачи. Министър на външните работи и изповеданията (ян. 1926—юни 1931). Министър без портфейл (2—8 септ. 1944). След 9 септ. 1944 е в опозиция на властта, за което е съден и въдворен вън от столицата. — 89

[87] Рашко Маджаров (1874—1943) — политически и държавен деец. Министър на земеделието и държавните имоти (юни—окт. 1918). Министър на правосъдието (ян.—ноем. 1924), на железниците, пътищата и телеграфите (ноем. 1924—ян. 1926; септ. 1928—май 1930). — 89

[88] Сава Савов (1864—1940) — военен и държавен деец, генерал от пехотата. Участник в Сръбско-българската война (1885) и в двете Балкански войни (1912—1913). След въвличането на България в Първата световна война е командир на дивизия, на армия, а от юни до ноем. 1918 е министър на войната. — 89

[89] Димитър Христов — политически и държавен деец, един от водачите на Прогресивнолибералната партия. Министър на железниците, пощите и телеграфите (юни—юли 1913). След преврата от 9 юни 1923 минава в редовете на Демократическия сговор. Министър на железниците, пощите и телеграфите (ноем. 1924—ян. 1926); на земеделието и държавните имоти (ян. 1926—май 1930). — 89

[90] Стефан Бобчев (1853—1940) — политически и държавен деец, юрист, публицист, фолклорист. След освобождението на България от османско иго играе важна роля в политическия живот на Източна Румелия. Министър на народното просвещение (март 1911—окт. 1912). — 89

[91] Йосиф Фаденхехт (1873—1953) — юрист, професор. Деец на Радикалдемократическата партия. Министър на правосъдието (юни—окт. 1918). След преврата от 9 юни 1923 минава в редовете на Демократическия сговор. — 90

[92] Конституционен блок — коалиция на Обединената народнопрогресивна, Демократическата и Радикалната партия за борба против управлението на БЗНС. Образуван през юли 1922. Просъществувал до август 1923. — 92

[93] Всъщност тогава се сливат не посочените четири партии, а Съюзът на демокрацията, създаден в началото на август от обединяването на Демократическата и Радикалната партия и Народния сговор, в който още през юли 1923 се влива Обединената народнопрогресивна партия. — 93

[94] Има се предвид Иван Русев. Вж. бел. 81. — 101

[95] Нападението срещу царя в Арабаконашкия проход е извършено на 14 април 1925 от група четници на Копривщенската чета, състояща се предимно от анархисти. — 102

[96] Правителството на А. Ляпчев идва на власт не през 1927, а през ян. 1926. — 103

[97] Има се предвид Демократическият сговор, прокламиран през август 1923. — 106

[98] Посочените депутати са на Работническата, а не на Комунистическата партия, която е в нелегалност. — 108

[99] Ал. Малинов напуска министър-председателския пост на блоковото правителство не само по «здравословни» причини. — 112

[100] Енгелберт Долфус (1892—1934) — австрийски политически и държавен деец. Канцлер и министър на външните работи на Австрия (1932—1934). — 117

[101] По-точно: Народно социално движение, създадено от Ал. Цанков по хитлеристки образец в началото на 1933. Забранено от режима на 19-омайците. — 126

[102] Христо Калфов (1883—1945) — военен, политически и държавен деец. Участвува в Балканската и Междусъюзническата война (1912—1913). От 1913 до 1922 е на служба в двореца. Взема дейно участие в подготовката и извършването на превратa от 9 юни 1923. Министър на външните работи и изповеданията (юни 1923—ян. 1926). Председател на XXV ОНС (1941—1944). Осъден на смърт от Народния съд и екзекутиран. — 126

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Ангелов, Иван — 24, 74
Ангелов, Йосиф — 57, 58, 60
Андрейчин, Иван — 60
Аристид — 18
Атанасов, Недялко — 28

Бакалов, Цанко — 76
Бобчев, Стефан — 89
Буриан, Стефан граф фон Райеч — 27, 28, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 63, 64
Бурмов, Христо — 68, 70
Буров, Атанас — 89

Василев, Григор — 57
Венизелос — 37
Вълков, Иван — 85

Ганчев — 41
Генадиев, Никола — 52, 53, 54, 60
Гешев, Иван Евстатиев — вж. Гешов, Иван Евстратиев
Гешов, Иван Евстратиев — 12, 13, 17, 19, 28, 55, 59, 60, 61, 62, 81, 89
Гиргинов, Александър — 35
Груев — 41

Давидов — 60
Данаилов, Георги — 89, 90
Данев, Стоян — 17, 59, 81, 88
Даскалов, Райко — 77, 90
Джидров, Петър — 29, 51, 80
Димитров, Александър — 28
Димитров, Д. — 74
Долфус, Енгелберт — 117
Драгиев, Димитър — 76

Жеков, Никола — 27, 63

Иванов, Ганчо — 58, 60
Иванов, Михаил — 75

Казасов, Димо — 84, 85, 86
Калфов, Христо — 126
Карастоянов — 70
Карл, император на Австро-Унгария — 54, 66
Клемансо, Жорж — 58, 59
Коларов, Васил — 17
Костов, Йордан — 76
Костурков, Стоян — 29, 35, 42, 56, 57, 63, 64, 72, 78, 90
Кратунков — 78
Кретиен — 79

Лансинг, държ. секретар на САЩ — 71
Лудендорф — 35
Луков, Иван — 71
Ляпчев, Андрей — 30, 57, 71, 103, 108

Маджаров, Рашко — 59, 89
Макензен — 71
Малеев, Лука — 37, 63
Малиов, Александър — 3, 13, 17, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 71, 72, 77, 78, 88, 94
Маркс, Карл — 120
Масарик, Томас Гарник — 4, 120
Масов, фон — 36
Милюков, Павел Николаевич — 60
Мишев, Димитър — 55, 56, 62
Момчилов, Иван — 54
Монтескьо, Шарл — 4

Мусолини, Бенито — 117, 120
Мушанов, Никола — 89, 93, 112
Мърфи, Доминик — 56, 57

Начев, Никола — 53, 54
Недков, Тодор — 62
Нейков, Димитър — 19
Николов, Емануил — 56
Нити, Франческо Северио — 4
Ничев, Марин — 55, 56
Нойков — 67

Обендорф — 41, 43, 47, 50
Омарчевски, Стоян — 28, 64

Павлов, Д. Я. — 75, 78
Палеолог, Морис — 60
Пастухов, Кръстьо — 17, 18
Попов, Борис — 3
Попов, Д. — 29
Протогеров, Александър — 7
Пъдарев, Никола — 15, 16

Радек — 120
Радославов, Васил — 12, 13, 25, 58, 71, 99
Роберт Сесил — 59, 60
Русев, Иван — 85

Савов, Михаил — 35, 36, 78, 89
Савов, Сава — 52
Сикст де Бурбон — 54, 66
Славейков, Христо — 83
Смилов, Боян — 86, 87, 88
Сталин, Й. В. — 117
Стамболийски, Александър — 22, 23, 28, 59, 71, 76, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 92, 95
Стартенберг — 117

Такев, Михаил — 53
Теодоров, Теодор — 22, 29, 89
Тодоров, Тодор—вж.Теодоров, Теодор
Томов — 74
Тошев, Андрей — 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47

Уилсън — 45, 63

Фаденхехт, Йосиф — 90
Фердинанд I — 7, 11, 12, 37, 49, 54, 71, 77
Франше д'Епре — 30

Хертлинг, граф — 27, 28
Хинденбург, Паул фон — 34
Хинце, фон — 35, 41, 42, 47, 50, 69
Хитлер, Адолф — 117, 119, 121
Христов, Димитър — 89

Цанков, Александър — 85, 86, 89, 90, 92, 106
Цоков, Д. — 54, 57, 58

Чернин, граф — 27, 41, 63, 66

Щолц, фон — 35, 36

Яблански, Димитър — 60, 89

Edwars — 58

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 3
От войни към борби 5
Престъпни усилия за уеднаквяване на беззаконието и произвола със законността 10
Обвинението в измяна, основано на «документи» 24
Обвинението в измяна, изградено върху свидетелски показания 50
Благоприятствуваше ли краят на 1918 г. за сепаративен мир? 65
Обвинението в предателство 72
Военният преврат, новата власт и метежите 81
Народната власт, задачите на демокрацията 109
Пояснителни бележки 130
Именен показалец 140

АЛЕКСАНДЪР МАЛИНОВ

ПОД ЗНАКА НА ОСТРАСТЕНИ И ОПАСНИ ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ

Второ издание

Редактор *Иванка Найденова*
Художник *Евгени Клинчаров*
Художествен редактор *Александър Хачатурян*
Технически редактор *Петър Илчев*
Коректор *Людмила Георгиева*

Издателски № 8704
Дадена за набор на 24. X. 1990 г.
Подписана за печат на 23. X. 1991 г.
Печатни коли 9. Издателски коли 7,56
Формат 84X108/32

Код 22/9531423211/5605—572—90

Издателска къща «*Хр. Ботев*» — София, «бул. Тракия» № 47
ДФ «*Д. Благоев*» — София, ул. «Н. Ракитин» № 2

8,40 лв.

П Е Ч А Т Н И Г Р Е Ш К И

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
18	2 от горе	нали	дали	печатницата
22	10 от долу	пакет	паркет	коректор и редактор
23	21 от горе	съдбата	скобата	„
29	25 от горе	Стр. 13	Стр. 130	„
„	26 от горе	Н·Миланов	г. Малинов	„
39	21 от горе	считало	считал	„
51	22 от горе	решаваше... на от никого	решяваше... Идеята за сепаративен мир, за един пораженски мир, не е изгъквана от никого	„
58	7 от горе	отишъл на	отишъл при	„
63	16 от горе	изгладила	изградила	„
73	11 от долу	от вас	от нас	„
74	19 от горе	че те са мислили	че те не са мислили	„

Под знака на остраствени и опасни политически борби